

ศ. ๒๒๖

บรรณกิจสังยุตต์ อัครมหาบัณฑิต

พิมพ์เป็นข้อสำหรับโรงเรียนและหอสมุด

มหาวิทยาลัยมหิดล

๓๒๒-๓๓๓-๓๓๔

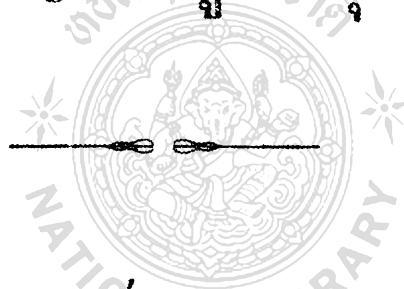
อ. เกษม งามเมือง จ. ราชบุรี

พิมพ์ ๓๒๒-๓๓๓-๓๓๔ พุทธศักราช ๒๕๐๙

คัมภีร์
บุ

วรรณคดีสุพรรณภูมิ พระพุทธบาท

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ

นายทวี ภูพัฒน์

ณ เมรุวัดทองพุ่มพวง

อำเภอเมือง จังหวัดสระบุรี

วันที่ ๗ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๐๙

คำนำ

ในงานฉาบฉวย นายทวี ภูพัฒน์ กำหนดงานวันที่ ๘
เมษายน ๒๕๐๕ ณ เมรุวัดทองพุ่มพวง อำเภอเมือง จังหวัดสระบุรี
นายสนั่น หัตถโกศล ซึ่งเป็นญาติได้มาแจ้งแก่เจ้าหน้าที่กองวรรณคดีและ
ประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร ขออนุญาตจัดพิมพ์หนังสือเรื่อง กลุ่ม
วรรณคดีสัญจรสู่พระพุทธบาท เพื่อแจกเป็นอนุสรณ์ในงาน กรม
ศิลปากรยินยอมอนุญาตให้พิมพ์ได้ดังประสงค์

หนังสือกลุ่มวรรณคดีสัญจรสู่พระพุทธบาท กรมศิลปากร
ได้จัดพิมพ์ขึ้นเพื่อแจกเป็นบรรณาการแก่ผู้ร่วม “วรรณคดีสัญจร สู่พระ-
พุทธบาท จังหวัดสระบุรี” ซึ่งกรมศิลปากรได้จัดให้ขึ้นเมื่อวันที่ ๒๑
พฤษภาคม ๒๕๐๓ ในการจัดพิมพ์ครั้งนั้น นายชนิต อยู่โพธิ์ อธิบดี
กรมศิลปากรได้ให้ นายเทพ สุขรัตน์ หัวหน้าหน่วยศิลปากรที่ ๑ และ
นายธานี พูนสวัสดิ์ ผู้ช่วยสำรวจเส้นทางไปพระพุทธบาทแต่ครั้งโบราณ
ตลอดจนบริเวณใกล้เคียงที่เกี่ยวข้อง และมีกล่าวถึงในวรรณคดีบางเรื่อง
แล้วนายชนิต อยู่โพธิ์ จึงได้เดินทางไปตรวจสอบพร้อมด้วย นายจรัส
เกียรติก้อง ช่างศิลปเอก กองโบราณคดี และนายบุญเลิศ อินทรนัฏ
ช่างศิลปจัตวา กองสถาปัตยกรรม กรมศิลปากร เพื่อทำแผนที่แสดง

เส้นทางเดินไปพระพุทธบาท กับแผนที่แสดงที่ตั้งโบราณสถานและบริเวณ
ใกล้เคียง ซึ่งได้พิมพ์รวมไว้ในเล่มนี้ด้วย ต่อมาได้พิมพ์ครั้งที่ ๒ ในงาน
ฉาปนกิจศพ นางสมจิตต์ วัฒนะศิริ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๗ และการพิมพ์
ครั้งที่ ๓

กรมศิลปากรขออนุโมทนาในกุศลราศีกัณณานุปทาน ซึ่ง
เจ้าภาพได้บำเพ็ญอุทิศแด่ นายท้ว ภูพัฒน์ ตลอดจนให้พิมพ์หนังสือ
แจกเป็นกุศลสาธารณประโยชน์ ขอกุศลทั้งนี้จงเป็นปัจจัยส่งเสริมให้
นายท้ว ภูพัฒน์ ผู้วายชนม์ ประสบแต่อริยคุณมณูญผลตามควรแก่คติ
วิสัย ในสัมปรายภพ สมตามเจตจำนงของเจ้าภาพทุกประการ เทอญ.

กรมศิลปากร

๒๓ มีนาคม ๒๕๐๙

คำปรารภ

เนื่องด้วยคุณประพิศ ภูพัฒน์ จะทำการฉาบฉวย นายทวี ภูพัฒน์ (สามี) ณ เมรุวัดทองพุ่มพวง อ. เมือง จ. สระบุรี ในวันที่ ๗ เมษายน ๒๕๐๙ น ได้มาปรึกษากับข้าพเจ้าและท่านที่เคารพนับถือหลายท่าน อาทิเช่น พระครูศีลโสภิต เจ้าอาวาสวัดทองพุ่มพวง นายภักดี บุญภักดี ผู้พิพากษาหัวหน้าศาลจังหวัดสระบุรี นายประวัติ วิริยะวงศ์ อัยการจังหวัดยะโสธร ว่าในงานฉาบฉวย นายทวี ภูพัฒน์ ครังนี้มีความประสงค์ใคร่จะพิมพ์หนังสือที่มีประโยชน์ต่อส่วนรวมสักเล่มหนึ่ง เพื่อเป็นอนุสรณ์แด่ผู้วายชนม์

ในการจัดพิมพ์หนังสืออนุสรณ์นี้ ข้าพเจ้าต้องขอขอบพระคุณ คุณภักดี บุญภักดี ที่ได้กรุณาให้คำแนะนำและมอบต้นฉบับ “วรรณคดีสัญจรสู่พระพุทธบาท” ซึ่งท่านกำลังถืออยู่ เป็นหนังสือของกรมศิลปากร ให้พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงาน ซึ่งทางคณะเจ้าภาพก็เห็นชอบด้วยและมอบให้ข้าพเจ้าดำเนินการขออนุญาตต่อกรมศิลปากร เพื่อจัดการพิมพ์ต่อไป

หลังจากเจ้าภาพได้มอบหน้าที่นี้ให้ข้าพเจ้าเสร็จแล้ว ข้าพเจ้าก็มีได้นิ่งนอนใจ เพราะเหลือเวลาอีกเพียงไม่กี่วันก็จะถึงวันงาน ข้าพเจ้าจึงได้รับทำหนังสือขออนุญาตพิมพ์ต่ออธิบดีกรมศิลปากร ซึ่งท่านก็ได้กรุณาอนุญาต และเขียนคำนำให้ข้าพเจ้าต้องขอกราบขอบพระคุณแทนเจ้าภาพไว้ ณ ที่นี้ด้วย

อนึ่งข้าพเจ้าต้องขอขอบพระคุณและขอบคุณอาจารย์ กุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ
หัวหน้าแผนกอักษรศาสตร์และวรรณคดีกองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร
และคุณสายไหม พรประสิทธิ์ ตลอดจนเจ้าหน้าที่ทุกท่านในกองวรรณคดีและประวัติ-
ศาสตร์ กรมศิลปากร ที่ได้ช่วยให้คำแนะนำและตรวจรู้ฟ้ออย่างรีบด่วนไว้ ณ ที่นี้ด้วย

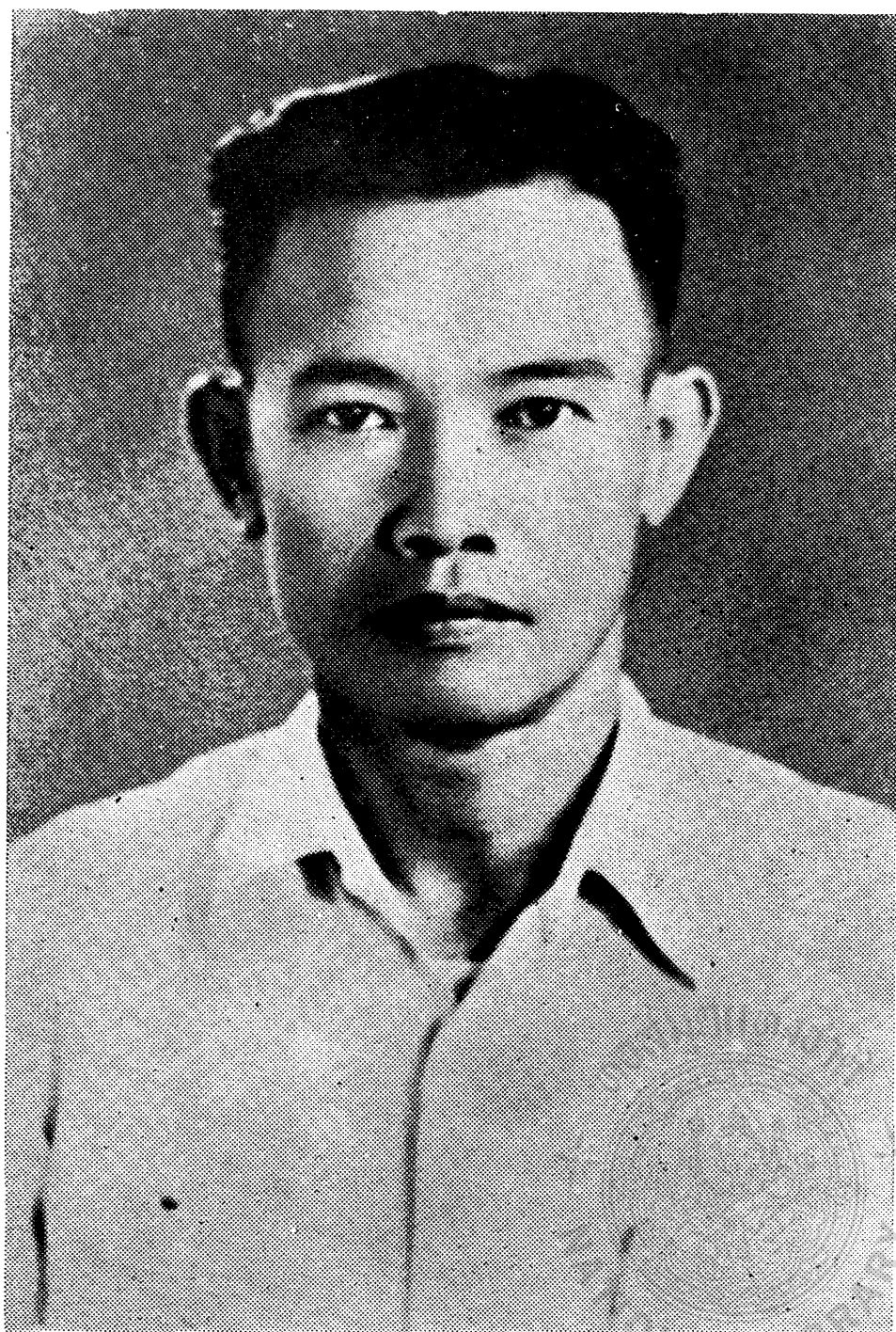
หากมีสิ่งใดขาดตกบกพร่องในการจัดพิมพ์นี้ ข้าพเจ้าขอรับผิดชอบแต่ผู้เดียว
หากว่ามีสิ่งใดดีของในหนังสือเล่มนี้ ข้าพเจ้าขอขอบอุทิศให้แก่ คุณทวี ภูพัฒน์ ซึ่ง
ข้าพเจ้านับถือเสมือนญาติ จึงได้รับส่วนกุศลนี้ตามสมควร และกุศลอันเกิดจากประโยชน์
หนังสือเล่มนี้ จงเป็นผลสัมฤทธิ์ให้ คุณทวี ภูพัฒน์ ได้ไปสู่สุคติในสัมปรายภพ จง
ทุกประการเทอญ.

ขอขอบพระคุณท่านผู้มีเกียรติและท่านที่เคารพนับถือ
ที่ได้สละเวลาและช่วยเหลือในงานฌาปนกิจศพของ คุณทวี
ภูพัฒน์ หากการรับรองจะมีสิ่งใดขาดตกบกพร่องไม่ทั่วถึง
ขอได้โปรดประทานอภัยให้ด้วย.

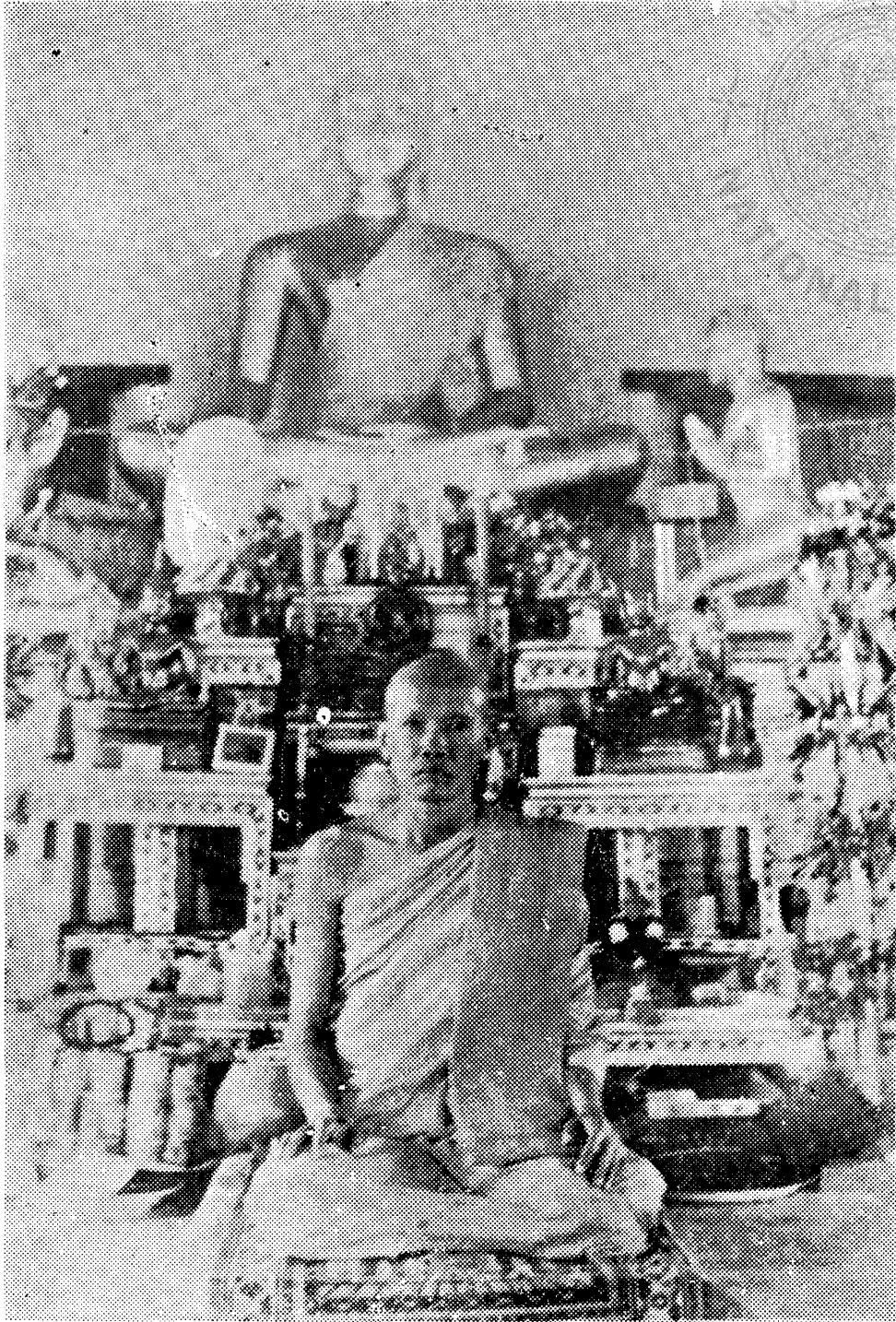
เจ้าภาพ

นายทวี ภูพัฒน์

ช้าตะ ๑ สิงหาคม ๒๔๔๗

มรณะ ๑๑ พฤษภาคม ๒๕๐๖

พระภิกษุทวี ภูพัฒน์
ทำการอุปสมบท ณ พัทธสีมาวัดทองพุ่มพวง
อำเภอเมือง จังหวัดสระบุรี
เมื่อวันที่ ๑๓ มกราคม ๒๕๐๑

ประวัติ

นายทวี ภูพัฒน์

นายทวี ภูพัฒน์ ผู้ซึ่งเราทั้งหลายได้มาประชุมเพื่อประกอบกิจอันสำคัญยิ่ง โดยพร้อมเพรียงกันในวันนั้น มีประวัติจากท่านผู้รู้มาพอสังเขปได้ว่า เมื่ออายุ ๑๔ ปีได้รับความอุปถัมภ์จากคุณหลวงพัฒน์ พงศ์พานิช ณ อำเภอบ้านหมอ จังหวัดสระบุรี เพื่อศึกษาหนังสือไทยและฝึกการงาน ครั้นเมื่ออายุ ๑๔ ปี คุณหลวงพัฒน์ ได้ตั้งให้ไปเป็นตัวแทนของท่านซื้อข้าวเปลือกที่อำเภอสีคิ้ว จังหวัดนครราชสีมา อำเภอหนองแซง และอำเภอไชยบาดาล ซึ่งถ้าจะกล่าวกันตามความเป็นจริงแล้ว สมัยนั้นการคมนาคมทุระกันดาร โรคภัยไข้เจ็บรุนแรง โจรผู้ร้ายก็มากมาย ไม่เหมาะสำหรับคนหนุ่มที่วัยยังไม่ถึง ๒๐ ปี จะนำเงินจำนวนมากออกไปดูแลซื้อหา กระนั้นนายทวี ภูพัฒน์ ก็สามารถฟันฝ่าอุปสรรคทั้งหลายทั้งปวงอย่างทรหดจนลุล่วงมาได้ด้วยดี

โดยที่ได้ประกอบแต่ความโอบอ้อมอารีเป็นที่รักใคร่ของบุคคลทั่วไป และสามารถในกิจการงานเป็นที่ประจักษ์ ดังนั้นต่อมาคุณหลวงพัฒน์ จึงมอบหมายหน้าที่สำคัญให้ไปปฏิบัติอีกชั้นหนึ่ง โดยให้ไปดำเนินการจัดตั้งโรงเลื่อย โรงสี ที่อำเภอลำปลายมาศ จังหวัดบุรีรัมย์ เมื่อสร้างเสร็จก็ได้รับแต่งตั้งให้เป็นรองผู้จัดการ ดำเนินกิจการ ได้มีส่วนอย่างสำคัญยิ่งที่ช่วยให้กิจการสำเร็จมาด้วยดี และเนื่องจากเป็นผู้รักความก้าวหน้า จึงเป็นบุคคลที่หลวงพัฒน์ มักจะมอบหมายให้ริเริ่มงานใหม่ๆ เสมอ

ในสมัยสงครามเอเชียบูรพา การค้าขายได้หยุดชงักไป นายทวี ภูพัฒน์ ได้ลาออกจากกิจการของคุณหลวงพัฒน์ ฯ โดยย้ายครอบครัวมาประกอบกิจการค้า ส่วนตัวที่จังหวัดสระบุรี (ในปัจจุบัน) เข้าทำป่าซุง เมื่อสงครามโลกครั้งที่สองสงบลง ก็หันมาค้าไม้แปรรูปและอุปกรณ์การก่อสร้าง กิจการค้าก็ดำเนินมาด้วยดี แต่เนื่องจาก ได้ตรากตรำทำงานอย่างสมบุก สมบันในที่ทุรกันดารมา ตั้งแต่อยู่วัยเด็ก จนถึงวัยชรา โดยมิได้รับการพักผ่อน จึงได้ล้มเจ็บและถึงแก่กรรม

นายทวี ภูพัฒน์ ชาตะ เมื่อวันที่ ๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๗ ณ ตำบล ข่าหู่ อำเภอขุนเชิง จังหวัดไค้ว ประเทศจีน บิดาชื่อนายเต็ง มารดาชื่อลำดวน และถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ ๑๑ พฤษภาคม ๒๕๐๖ สิริรวมอายุได้ ๖๐ ปี

นายทวี ภูพัฒน์ ได้ทำการสมรสกับ นางประพิศ ภูพัฒน์ เมื่อปีพ.ศ. ๒๔๘๒ มีบุตรและธิดาด้วยกัน ๗ คน คือ

๑. นายแพทย์ วิชัย ภูพัฒน์
๒. นายวิชาญ ภูพัฒน์ ศึกษาอยู่คณะวิศวกรรมศาสตร์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
๓. นางสาววิยะดา ภูพัฒน์ ศึกษาอยู่คณะแพทยศาสตร์ ศิริราช
๔. นายประเสริฐศักดิ์ ภูพัฒน์ ศึกษาอยู่โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย
๕. เด็กหญิงคนึงนิจ ภูพัฒน์
๖. เด็กชายวิทยา ภูพัฒน์
๗. เด็กชายธานินทร์ ภูพัฒน์

บัดนี้ได้วาระที่กระทำพิธีฌาปนกิจศพตามชนบประเพณี จึงใคร่ขอเชิญท่านผู้มีเกียรติได้ร่วมกันไว้อาลัยแก่นายทวี ภูพัฒน์ ผู้ถึงแก่กรรม และร่วมกันได้อธิษฐานขอให้วิญญาณของท่านผู้ได้ไปสู่สุคติในสัปดาห์ภพเบื้องหน้า ด้วยกันเทอญ.

คำปรารภ

เนื่องในงานบำเพ็ญกุศลงานปณิกกิจศพ นายทวี ภูพัฒน์ กำหนดวันที่ ๖-๗ เมษายน พ.ศ. ๒๕๐๕ ณ เมรุวัดทองพุ่มพวง อำเภอเมือง จังหวัดสระบุรี ซึ่งมีนางประพิศ ภูพัฒน์ภรรยาเป็นเจ้าภาพในงานนี้ พร้อมด้วยบุตรธิดาด้วยความประสงค์จะจัดพิมพ์หนังสือแจก เพื่อเป็นอนุสรณ์ในงาน ข้าพเจ้ามีความเห็นด้วยว่า หนังสือที่แจกในงานทุกงานย่อมมีประโยชน์ไม่มากนักน้อยสำหรับผู้ที่จะอ่าน แต่ก็ไม่มีประโยชน์แก่ผู้ที่ไม่อ่านเสียเลย ถึงอย่างไรก็ยิ่งดีกว่าไม่แจก

อนึ่ง นายทวี ภูพัฒน์ผู้นี้ เมื่อยังมีชีวิตอยู่ เป็นคนมีนิสัยโอบอ้อมอารี เสียสละ ไม่เอารัดเอาเปรียบเพื่อนฝูงและญาติมิตร โดยเฉพาะเรื่องการบุญการกุศลแล้ว ไม่ว่าฝ่ายไทยหรือฝ่ายจีน เมื่อมีใครไปบอกบุญไม่เคยปฏิเสธเลย ต้องร่วมทำบุญด้วยทุกครั้งไม่มากนักน้อย นายทวีเริ่มเข้าวัดทองพุ่มพวงมาแต่ พ.ศ. ๒๔๙๐ ข้าพเจ้าบอกอะไรไปไม่ขัดข้อง ไม่ว่าจะเป็นส่วนวัดหรือส่วนตัว โดยเฉพาะกับข้าพเจ้านั้นให้ความเคารพและนับถือเสมือนข้าพเจ้าเป็นญาติผู้ใหญ่คนหนึ่ง เมื่อปี ๒๕๐๐ ข้าพเจ้าเคยแนะนำว่าการยากดีมีจนนั้นเป็นเพราะบุญกรรมที่ได้ทำไว้ในชาติปางก่อนตามสนองให้เป็นไป แต่คนจะมีหรือจนนั้น พระพุทธเจ้ายังไม่เรียกว่าเป็นญาติกับพระศาสนา ส่วนบุคคลที่จะเป็นญาติกับพระศาสนาอย่างแท้จริงนั้น ต้องอุปสมบทตนเองเป็นพระภิกษุจะ

(๗)

อยู่ได้มากน้อยเท่าไรก็ได้ชื่อว่าเป็นญาติ นายทวีคิดถึงคำพูดคำอธิบายของข้าพเจ้า อยู่ประมาณ ๓-๔ เดือน จึงได้ตกลงใจอุปสมบทเป็นพระภิกษุ ณ พัทธสีมา วัดทองพุ่มพวง ในวันที่ ๑๓ มกราคม ๒๕๐๑ ลาสิกขาเมื่อวันที่ ๑๙ มกราคม ๒๕๐๑ รวมเวลาบำเพ็ญศาสนากิจได้๗วัน ในเวลาที่บวชอยู่มีความสนใจในเรื่องพระพุทธศาสนาดีมาก ให้อำนาจพระทุกเข้าเย็นไม่ขาด แต่วันจะลาสิกขาได้บอกข้าพเจ้า ว่า ภาระทางบ้านมีมากไม่สามารถจะตัดได้จึงลาสิกขา เมื่อลาสิกขาไปแล้ว ข้าพเจ้ามีโอกาสดำเนินชีวิตที่บ้านบ่อยครั้ง และเมื่อพุทธธุระเสร็จแล้วจะถามถึงเรื่อง พระพุทธศาสนาเสมอ ในวันที่บวชหนักนางประพิศ ภรรยาได้นิมนต์ข้าพเจ้า ไปที่บ้าน เมื่อข้าพเจ้าไปถึงแล้ว เข้าเยี่ยมถึงเตียงนอนนายทวี นายทวีได้ยกมือ ขึ้นข้างหนึ่งแคะหน้าอกแสดงว่าตั้งใจให้อำนาจเพราะแขนอีกข้างหนึ่งยกไม่ขึ้น ส่วน ๑๕๐๐๐ บาท ข้าพเจ้าได้เตือนให้นึกถึงคุณของพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ และกุศลที่เคยได้ทำมาในคราวอุปสมบทในพระพุทธศาสนา นึกไว้ ทุกกระยะลมหายใจได้ก็ยิ่งดี ขณะนั้นนายทวีพูดไม่ได้ แต่ก็รู้สึกว่ามี ความสนใจ มาก เมื่อข้าพเจ้านั่งพอสมควรแล้ว จึงลุกออกมาอยู่ข้างนอก ปรึกษาถึง เรื่องทำศพและเก็บศพ เพราะนางประพิศได้ไปตกลงที่ที่จะเก็บศพไว้ที่วัดสุทธ มรรคคีรี (เขาขาด) ในราคา ๑๖,๐๐๐ บาท มัดจำเอาไว้แล้ว ๒๐๐๐ บาท เป็น อันตกลงว่า ถ้าเป็นอย่างไรมิใช่ไปจะไม่ต้องชดเชยในเรื่องเก็บศพ การสนทนา ดำเนินไปนานพอสมควร บางคำก็พูดกันดังขึ้นบ้าง จึงได้ยินไปถึงนายทวี นาย ทวีได้ขอชดเชยและกระดานจากผู้นั่งเฝ้าอยู่นั้นมาเขียนลงเป็นใจความว่า เรื่อง การทำศพหรือเก็บศพนั้นสุดแล้วแต่หลวงน้า (หมายถึงข้าพเจ้า) จะทำอย่างไร ยกให้ท่านเป็นผู้จัด เมื่อได้ทราบความประสงค์ของผู้บวชซึ่งพูดไม่ได้เช่นนั้นแล้ว

(ง)

ก็เป็นอันว่าไม่ต้องมีใครออกความเห็นอีกต่อไป ต่อจากนั้นมาเป็นเวลา ๒ วัน ก็พอดีผู้บ่าวได้ถึงแก่กรรมลง ซึ่งตรงกับวันที่ ๑๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๐๖ จึงได้จัดศพตั้งไว้บำเพ็ญกุศลที่บ้านเป็นเวลา ๗ วัน แล้วจึงนำไปเก็บไว้ที่วัดทองพุ่มพวง จนบัดนี้ได้ ๓ ปี เจ้าภาพพร้อมด้วยบุตรธิดาจึงได้นำศพขึ้นมาตั้งบำเพ็ญกุศล และทำฌาปนกิจตามวันเวลาที่ได้กำหนดไว้ข้างต้น

ข้าพเจ้า ขออนุโมทนาที่นางประพิศ ภูพัฒน์ พร้อมด้วยบุตรธิดาและญาติมิตรที่สัมพันธ์ในตน ได้บำเพ็ญกุศลส่วนอาμισถานและธรรมทาน อุทิศสนองคุณปการะแก่นายทวี่ ภูพัฒน์ ผู้เป็นสามี ฝ่ายบุตรธิดาได้บำเพ็ญกุศลอันเป็นส่วนปีติฐานธรรมสืมาปฏิบัติ ผู้เป็นญาติและมิตรได้บำเพ็ญกุศลอันเป็นส่วนญาติธรรมและมิตรธรรม ตามหน้าที่ที่ดี ประมวลเป็นกุศลทักษิณานุประทานกิจอุทิศปฏิบัติการสนองคุณปการะแก่นายทวี่ ด้วยกตัญญูกตเวทิตาธรรมและสังกตธรรม ครองใจสำเร็จเป็นปกติทานมัย และปิตานุโมทนามัยกุศลแก่นายทวี่ ได้ประสบสัมฤทธิ์ผลสมบูรณ์ด้วยสุขสมบัติ โดยควรแก่คตินิยมสมเจตนาผู้อุทิศจงทุกประการเทอญ.

พระครูศีลโสภิต

วัดทองพุ่มพวง อ. เมืองสระบุรี

แต่คุณทวี ภูพัฒน์

วันที่ ๑๑ พฤษภาคม ๒๕๐๖ เป็นวันที่ฉันต้องประสบกับความ
เศร้าอย่างสุดซึ้ง ในการสูญเสียคุณทวี ผู้ซึ่งเป็นทั้งสามและเพื่อนร่วม
ชีวิตอันประเสริฐสุดของฉัน อีกทั้งเป็นพ่อที่ดีของลูก ๆ ด้วย

การจากไปอย่างไม่มีวันกลับของคุณทวี ผู้ซึ่งเป็นหลักของครอบครัวทำให้
ฉันต้องรับภาระหนักทั้งกายและใจ เพราะขาดที่พึ่งที่ปรึกษา และกำลังใจ ทำ
ให้จิตใจซึ่งเคยสดชื่น อบอุ่นเหมือนเมื่อครั้งที่อยู่พร้อมกันทั้งพ่อแม่ลูกต้องหมดไป
เหลือแต่ความเศร้าใจและความหดหู่ ตลอดเวลาฉันรู้สึกอาลัยอาวรณ์และระลึก
ถึงคุณงามความดีของคุณทวีอยู่เสมอ

คุณทวีดำเนินชีวิตมาด้วยความขยันหมั่นเพียร เพื่อจะสร้างหลักฐานให้
แก่ครอบครัวและเพื่อลูก ๆ ทุกคนจะได้รับการศึกษาดี อยู่ดีกินดี มาด้วยความ
สุจริตและอดทน ฉันรู้สึกเสียใจที่คุณทวีมาด่วนจากไปเสียก่อนที่จะได้รับความ
สมหวังดังที่ได้ตั้งใจไว้

ปกติคุณทวีเป็นผู้ตั้งมั่นอยู่ในคุณธรรมความดี มีเมตตากรุณา มีจิตกุศล
โอบอ้อมอารีและรักสงบ แม้กำลังนอนป่วยอยู่ เมื่อมีผู้ไปขอบริจาคเงินเพื่อ
การกุศลเป็นจำนวนมาก ๆ คุณทวีก็ไม่เคยละเว้นและให้ความช่วยเหลือผู้ตกยาก
เสมอ นอกจากนี้คุณทวียังมีจิตใจเลื่อมใสและศรัทธาในพระพุทธศาสนา

ขอกุศลผลบุญ คุณงามความดีที่คุณทวีเคยสร้างสมไว้เมื่อครั้งยังมีชีวิตอยู่
ฉันขอวิงวอนให้ผลบุญนี้ จงตกลงมาให้คุณทวีไปสู่สุคติภพเทอญ.

ประพิศ ภูพัฒน์

คำไว้อาลัยแด่ คุณทวี ภูพัฒน์

ในงานบำเพ็ญกุศลฌาปนกิจศพ คุณทวี ภูพัฒน์ ซึ่งกำหนดใน วันที่ ๗ เมษายน ๒๕๐๕ ณ ฌาปนสถานวัดทองพุ่มพวง อำเภอเมือง จังหวัดสระบุรี เจ้าภาพได้ขอให้ข้าพเจ้าเขียนคำไว้อาลัยแด่คุณทวี ภูพัฒน์ ซึ่งข้าพเจ้าเคยรู้จักกันนับถือนานมาก่อน เพื่อรวมจัดพิมพ์ไว้ในหนังสืออนุสรณ์ แจกในงาน ข้าพเจ้ายินดีรับสนองด้วยความเต็มใจและรู้สึกเป็นเกียรติอย่างสูง

คุณทวี ภูพัฒน์เท่าที่ข้าพเจ้ารู้จักนับถือ เป็นบุคคลที่ตั้งตนไว้อชอบกล่าว คือ เป็นผู้ประกอบแต่คุณงามความดี ละเว้นความชั่ว ในการสร้างฐานะของตนนั้น ก็ยึดมั่นในหลักทฤษฎีธรรมมิกตุดุประโยชน์ ๔ ประการของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าโดยบริบูรณ์ มีอุฏฐานสมุปทา คือ ถึงพร้อมด้วยความขยันหมั่นเพียรมานะบากบั่นในการงานอาชีพโดยสุจริต และอารักขสมุปทา คือ ถึงพร้อมด้วยการเก็บรักษา ประหยัดทรัพย์ที่หามาได้มิให้เสียหายเป็นต้น จนสามารถตั้งตนเป็นหลักฐานได้อย่างมั่นคง ทั้งเป็นผู้มีอัธยาศัยสุภาพอ่อนโยน ละมุนละม่อม เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ตลอดจนเพียบพร้อมด้วยพรหมวิหารธรรม มีเมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา ต่อญาติมิตรสหายและบุคคลทั่วไป ในชีวิตครอบครัว คุณทวี ภูพัฒน์ก็เป็นผู้รักสงบ รักครอบครัว โดยปฏิบัติตนเป็นบุตรที่ดีของบิดา

(๗)

มารดา เป็นสามีที่ดีของภรรยา เป็นบิดาที่ดีของบุตร เป็นมิตรที่ดีของเพื่อนและ
เป็นนายที่ดีของบ่าว ดังนั้น การจากไปอย่างไม่มีวันกลับของคุณทวิ ภูพัฒน์ จึง
ย่อมยังความโศกเศร้าอย่างสุดซึ้งมาสู่ญาติมิตรสหาย บุตรภรรยา และบุคคลทั่วไป
เป็นอย่างยิ่ง

ในด้านพระศาสนาและสาธารณกุศลอื่น ๆ คุณทวิ ภูพัฒน์เป็นผู้เลื่อมใส
ศรัทธาในพระพุทธศาสนาอย่างมั่นคงตลอดมา และได้นำหลักธรรมแห่งพระพุทธ
ศาสนามาเป็นปฏิปทาในการดำเนินชีวิต ของตนให้ได้รับความ สุขกาย สุขใจอยู่เป็น
เนืองนิจ นอกจากนี้ยังมีจิตเป็นกุศลช่วยหนุนบำรุงพระศาสนา ด้วยการช่วยเหลือ
ร่วมมือบูรณะซ่อมแซมวัดวา อารามและงานบุญ กุศลตลอดจน สาธารณ กุศลอื่น ๆ ทุก
ทางตามโอกาสเท่าที่สามารถจะกระทำได้ จิตได้ว่าเป็นผู้มีจิตใจใฝ่การบุญการกุศล
อยู่เป็นอันมาก

โดยเหตุที่ ตลอดชีวิตของคุณทวิ ภูพัฒน์ มีแต่สร้างความดีงามทั้งแก่ตนเอง
และผู้อื่นดังได้กล่าวมาแล้ว ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า คุณทวิ ภูพัฒน์เป็นบุคคลตัวอย่าง
ซึ่งแสดงให้เห็นเป็นแบบอย่างว่า บุคคลที่ประกอบความดีนั้น ย่อมส่งผลให้
ประสบความสุขความเจริญในชีวิต และเป็นที่ยรักใคร่นับถือของบรรดาญาติมิตร
สหายและบุคคลทั่วไป ด้วยเหตุนี้ แม้คุณทวิ ภูพัฒน์ จะได้จากโลกนี้ไปอย่างไม่มี
วันกลับ แต่คุณงามความดีที่ได้บำเพ็ญมาแต่หนหลังหาได้สูญไปไม่ สมดังพระ
พุทธภาษิตที่ว่า “รูป ชีรติ มจฺจํ นามโคตฺตํ น ชีรติ” ซึ่งแปลความว่า
“รูปกายเท่านั้นที่ย่อยยับดับสูญไป แต่ชื่อเสียงและวงศ์ตระกูลหาได้ย่อยยับดับสูญ
ตามด้วยไม่” ฉะนั้น

(๗)

ด้วยเดชะอานิสงส์แห่งคุณงามความดีที่คุณทวี ภูพัฒน์ ได้บำเพ็ญมาแต่หน
หลัง ตลอดจนที่เจ้าภาพได้บำเพ็ญมาตั้งแต่ต้นจนบัดนี้ ขอจงเป็นผลดลสนองให้
ดวงวิญญาณของคุณทวี ภูพัฒน์ จงไปสู่สุคติในสัมปรายภพสมดังมโนปรารถนา
ของเจ้าภาพจงทุกประการ เทอญ.

ประวัติ-สมนึก วิริยะวงศ์

อ. ยโสธร จ. อุบลราชธานี

๑๙ มีนาคม ๒๕๐๙

แด่พ่อทรงของลูก

การจากไปของพ่อเป็นการสูญเสียอันใหญ่หลวงของลูก ลูกไม่นึกเลยว่า พ่อจะมาด่วนจากลูกไปเร็วนัก ถึงพ่อจะไม่ค่อยแข็งแรงแต่จิตใจของพ่อก็เข้มแข็ง และอดทนเสมอ พ่อเป็นคนใจดีกับลูก ๆ ทุกคน ส่งเสริมให้ลูก ๆ ทุกคนได้รับการศึกษาอย่างเต็มที่ สอนให้ลูกทุกคนรู้จักกตัญญูต่อผู้มีพระคุณและซื่อสัตย์อดทน

วิถีชีวิตของพ่อเป็นตัวอย่างอันดีที่จะสอนให้ลูก ๆ ทุกคน รู้จักต่อสู้เพื่อ ความเจริญในอนาคต รู้จักซื่อสัตย์สุจริตต่อหน้าที่ รู้จักรับผิดชอบในการงาน รู้จักโอบอ้อมอารีต่อเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน ซึ่งทุกสิ่งทุกอย่างนั้นได้เกิดขึ้นแล้วโดย สมบูรณ์ในชีวิตของพ่อ ลูกจึงภาคภูมิใจที่มีพ่อที่มีน้ำใจอันประเสริฐยิ่ง

ลูกเสียใจเป็นอย่างยิ่งที่ไม่ได้อยู่เห็นใจและพยาบาลพ่อ เนื่องจากลูก ต้องเดินทางไปศึกษา ณ ที่อื่น แต่ก่อนลูกจะจากบ้านไปคราวนั้น ลูกก็เป็น ห่วงพ่อมากเหลือเกิน

พ่อ - แม่ - ลูก สามอย่างนั้นจะเป็นเกลียวชีวิตที่จะทำให้ครอบครัวสมบูรณ์ แบบขึ้นมาได้ลูกขาดพ่อก็เปรียบเสมือนขาดร่มโพธิ์ที่ให้ทั้งความรัก ความร่มเย็น และความอบอุ่นแก่ลูก ๆ ทั้ง ๆ ที่ลูกทราบดีว่าไม่มีใครจะอยู่ด้วยกันไปจนตลอด จะต้องจากกันเสมอไม่ช้าก็เร็วเท่านั้น แต่ลูกก็ไม่สามารถจะอดกลั้นน้ำตาไว้ได้เมื่อทราบ ข่าวว่าพ่อจากลูกไป ลูกอยากให้พ่อมีชีวิตยืนยาวกว่านี้สักหน่อย เพื่อพ่อจะได้ เห็นและชื่นชมกับความสำเร็จในการศึกษาของลูกทุกคน ซึ่งสิ่งนี้พ่อเคยพูดและ หวังมานานแล้ว แต่พ่อมาด่วนจากลูกไปเสียก่อนโดยที่พ่อไม่มีโอกาสเห็นแม้แต่ว่า วันพระราชทานปริญญาบัตรของลูก แต่อย่างไรก็ตามดวงวิญญาณของพ่อคงจะ รับทราบและพอใจในความสำเร็จของลูก

(ญ)

ลูกขอสัญญาว่าลูกจะกระทำตนเป็นคนดี ให้สมกับความรักและความหวังดี
ที่พ่อแม่มีต่อลูก เพื่อว่าดวงวิญญาณของพ่อจะได้ไม่ต้องห่วงกังวลในตัวลูก บุญใด ๆ
ที่พ่อเคยสร้างสมไว้ ขอจงส่งผลให้พ่อสุตบุชาของลูกมีความสุขในสรวงสวรรค์
นนเทอญ.....

ถ้าชาติหน้ามีจริงลูกขอเกิดเป็นลูกของพ่อตลอดไป

จากลูก ๆ

คำไว้อาลัย

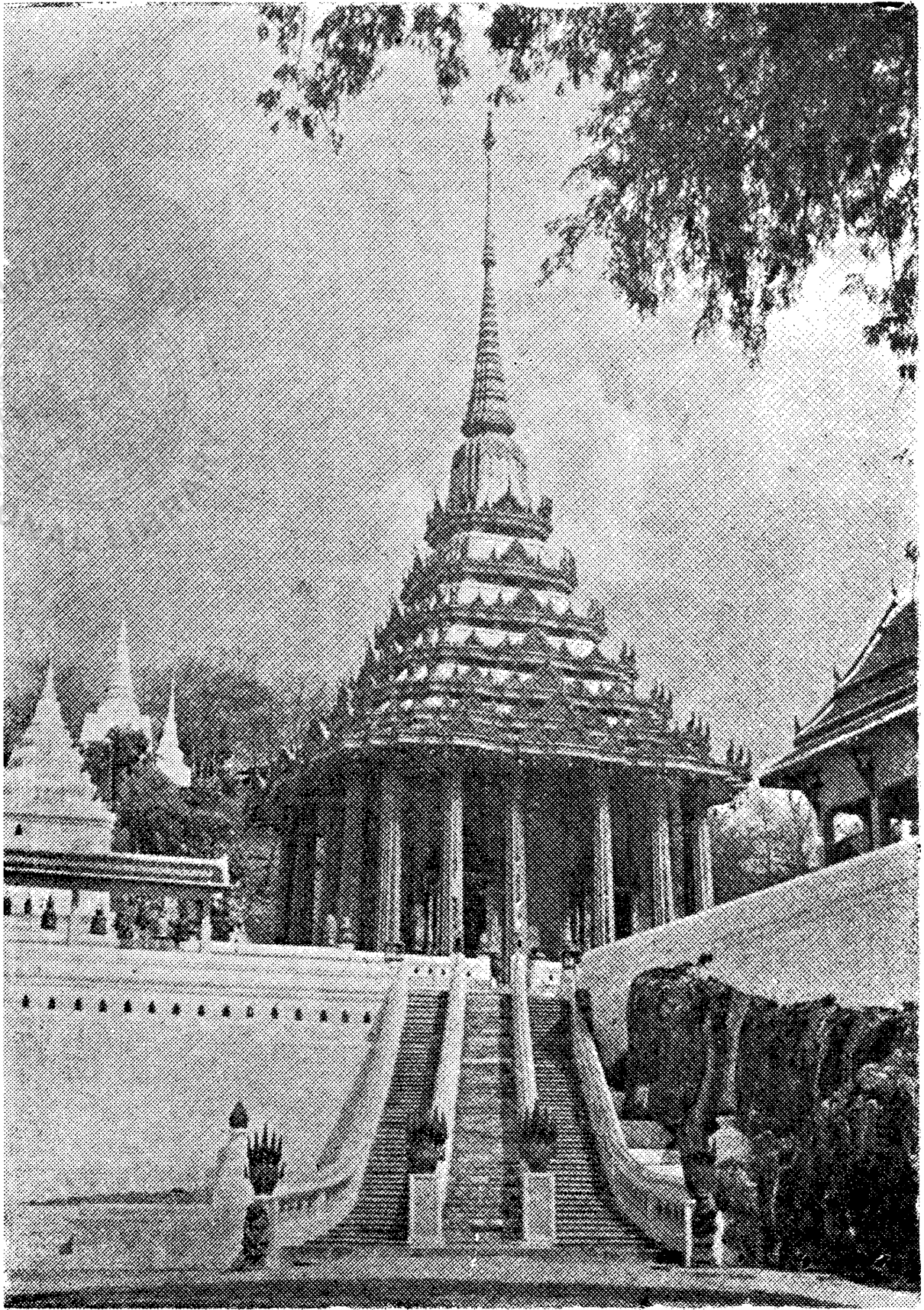
แด่คุณลุงทวิ

วันที่ลืมไม่ได้ของหลานทุก ๆ คน คือวันที่คุณลุงจากไปอย่างไม่มีวันกลับ เหตุการณ์ในวันนั้นยังติดตรึงตาและตรึงใจของหลานทุก ๆ คน ถ้ามีสิ่งใดมาแลกเปลี่ยนชีวิตของคุณลุงไว้ได้ หลานจะทำทันที เพราะชีวิตของลุงยังมีค่าควรแก่การใช้ชีวิตอยู่ต่อไปอีกนาน

การจากไปอย่างไม่มีวันกลับของคุณลุงที่รักและเคารพยิ่ง ของหลานทุก ๆ คนนั้น คุณลุงจากไปแต่เพียงร่างกายและวิญญาณเท่านั้น แต่ความดีทั้งมวลที่หลานได้รับจากคุณลุง ยังคงฝังแน่นอยู่ในความทรงจำของหลานทุก ๆ คนนั้น คุณลุงเป็นผู้นำที่ดีของครอบครัว และมีน้ำใจโอบอ้อมอารีกับลูกหลาน ผู้ที่ต้องการความช่วยเหลือทุกคน

หลานทุก ๆ คนรู้สึกเศร้าโศกเสียใจและอาลัยเป็นอย่างยิ่ง ที่ต้องสูญเสียคุณลุงไปอย่างไม่มีวันกลับ หลานขอให้บุญกุศลที่คุณลุงทำไว้ จงดลบันดาลให้ดวงวิญญาณอันบริสุทธิ์ของคุณลุงจงไปสู่ที่บรมสุขคติภพด้วยเทอญ.....

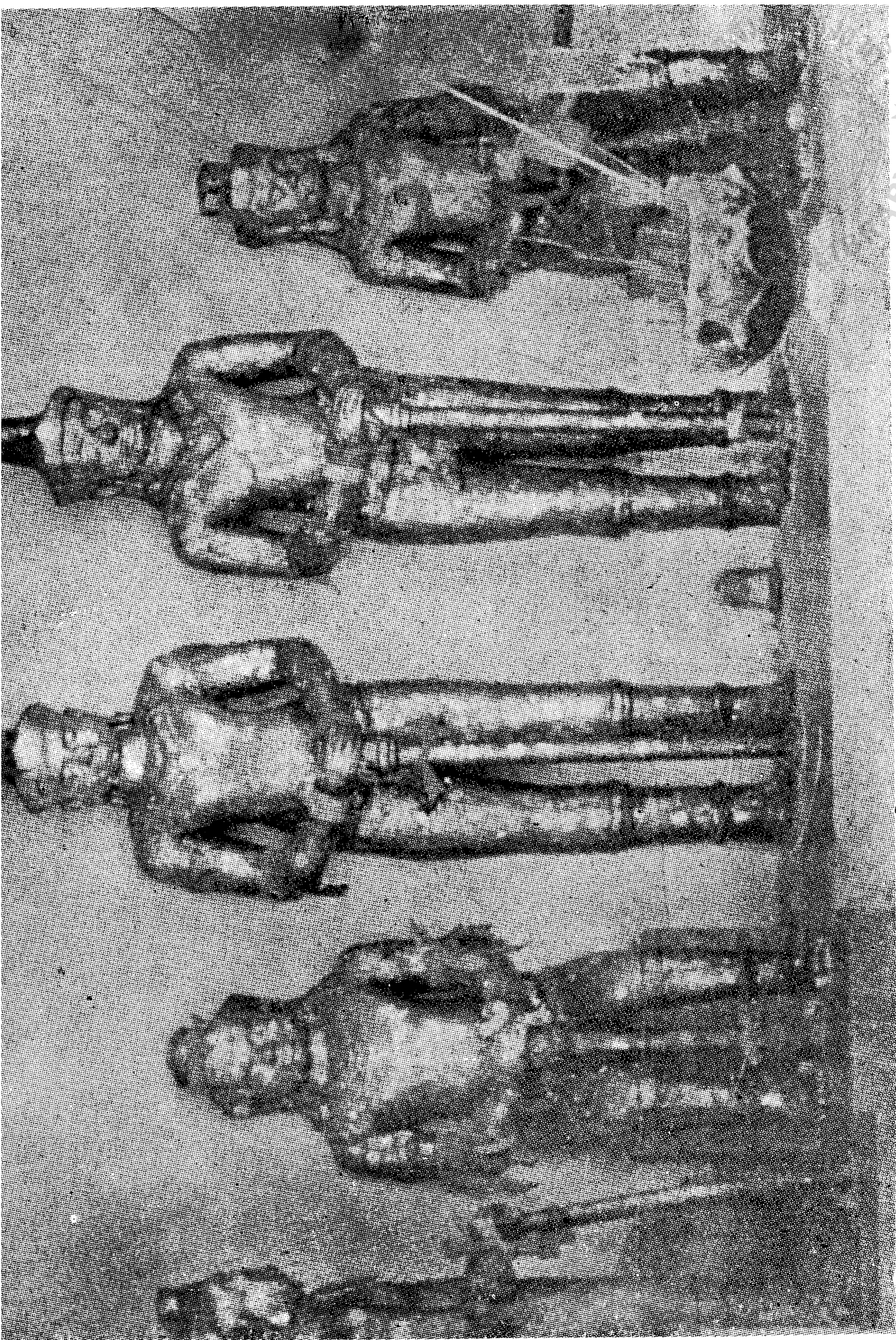
จากหลานทุก ๆ คน

พระมณฑปพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี
เห็นบันได ๓ สาย และนาค ๕ เคียร ประจำรวบันได

รูปทวารบาลและพระโพธิสัตว์ ทำด้วยหินทรายสีเทา

ได้จากภายในเมืองขจัดหิน อำเภอบ้านหม้อ เดิวนั้นประดิษฐานอยู่ในศาลพระกาลี ที่พระพุทธรบาท

ความมุ่งหมาย

ในการจัดวรรณคดีสัญจร สู่พระพุทธบาท

การจัดวรรณคดีสัญจร สู่พระพุทธบาทคราวนี้ก็ได้พิจารณาเห็นว่า พระพุทธบาท ในจังหวัดสระบุรี เป็นปูชนียสถานที่สำคัญทั้งในวงการศิลปและวิถีชีวิตของประชาชนชาวไทย นับตั้งแต่พระองค์พระมหากษัตริย์ลงมาจนชาวไร่ชาวนาและยากจนยากต่างพากันเลื่อมใสศรัทธาต่อพระพุทธบาท ในจังหวัดสระบุรี พระพุทธบาทแห่งนี้ จึงมีความสำคัญอยู่มาก อย่างน้อยก็ด้วยเหตุ ๓ ประการคือ (๑) เป็นแหล่งที่เกิดสถาปัตยกรรมและมณฑนะศิลปอันวิจิตรบรรจง (๒) เป็นแหล่งให้เกิดวรรณกรรมอันลือชื่อ และ (๓) เป็นบุญสถานแห่งสำคัญที่พุทธศาสนิกชนชาวไทยหลั่งไหลกันมาสักการบูชา ยิ่งกว่าแห่งใด ๆ บรรดาที่มีในเมืองไทย

(๑) ที่ว่า “เป็นแหล่งที่เกิดสถาปัตยกรรมและมณฑนะศิลปอันวิจิตรบรรจง” นั้น จะเห็นได้จากศิลปทางสถาปัตยกรรม นับแต่องค์พระมณฑปใหญ่ ซึ่งตั้งตระหง่านอยู่บนไหล่เขา เป็นสถาปัตยกรรมที่ พระมหากษัตริย์ราชเจ้าตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ตลอดมาจนสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ โปรดให้สร้างและซ่อมด้วยฝีมือช่างอันประณีต เพื่อเป็นพุทธบูชา ทั้งโปรดให้ซ่อมและให้สร้างแล้ว ๆ เล่า ๆ ของเก่าผุพังสลายไป พระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่โปรดให้สร้างพระมณฑปใหม่ขึ้นแทน นอกนั้นยังมีอาคารบริวารอื่น ๆ และสิ่งประดับตกแต่งหรือมณฑนะศิลป ซึ่งสร้าง

ขึ้นอย่างวิจิตรบรรจง เช่น พระมณฑปน้อยสวมรอยพระพุทธรูปภายในพระมณฑปใหญ่ ลวดลายประดับผนังพระมณฑปลายประดับมุขประตูพระมณฑป และนาค ๗ เคียร นาค ๕ เคียรหล่อสำริด เชิงราวบันไดขึ้นพระมณฑป เป็นต้น

(๒) ที่ว่า “เป็นแหล่งให้เกิดวรรณกรรมอันลือชื่อ” ก็จะได้จากวรรณกรรมของกวีเอก ๒ เรื่อง คือนิราศพระบาท ของท่านสุนทรภู่ และบุณโณวาทคำฉันท์ ของพระมหานาค วัดท่าทราย ซึ่งกรมศิลปากรชำระจัดพิมพ์ขึ้นใหม่ เนื่องในการจัด “วรรณคดีสัญจร” คราวนี้และได้แจกเป็นอภินิพนธ์นาการอยู่ในมือของท่านแล้ว นอกจากนั้น ยังมีวรรณกรรมอันลือช่อีก ๒ เรื่อง คือ กาพย์ห่อโคลงนิราศธารทองแดง และ กาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศก พระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศ กรมขุนเสนาพิทักษ์สมัยกรุงศรีอยุธยา ขอเรียนด้วยความจริงใจว่านิราศที่กล่าวถึง ๒ เรื่องหลังนี้ เดิมตั้งใจจะจัดพิมพ์มาแจกเป็นอภินิพนธ์นาการแก่ท่านที่เคารพทั้งหลาย ในคราวจัดวรรณคดีสัญจรครั้งด้วยเหมือนกัน แต่เมื่อได้นำเอาฉบับที่เคยตีพิมพ์ไว้แต่ก่อนมาอ่านตรวจดูแล้ว เกิดความสงสัยหลายคำและหลายตอน จึงขอต้นฉบับสมุดไทยในหอสมุดแห่งชาติมาสอบทานดู ก็พบว่าดกหล่นหลายแห่ง และมีถ้อยคำแปลกเพี้ยนวิปลาสเป็นอันมาก จำต้องใช้เวลารวบรวมและชำระให้ถูกต้องเรียบร้อยเสียก่อน จึงไม่สามารถจัดพิมพ์ให้ทันคราวนี้ได้ แต่อย่างไรก็ดีคงจะจัดพิมพ์ขึ้นได้ในไม่ช้า

(๓) ที่ว่า “เป็นบุญสถานแห่งสำคัญที่พุทธศาสนิกชนชาวไทยหลังไหลกันมาสักการบูชายิ่งกว่าแห่งใด ๆ บรรดาที่มีในเมืองไทย” นั้น เราจะพึงทราบได้จากพระราชพงศาวดาร ขอประทานโทษ—ในที่นี้จะไม่พูดถึงว่าพระพุทธเจ้าเสด็จมาเหยียบ

รอยพระบาทไว้ที่นี้จริงหรือไม่ แต่การที่เราเอาไม้เอาหินมาแกะเป็นพระพุทธรูป
 และเอาดินเอาปูนมาปั้นเป็นพระพุทธรองค์ เอาโลหะและเงินทองแก้วมณีอันมีค่ามา
 หล่อเป็นพระพุทธรูป แล้วพากันกราบไหว้บูชา ก็เพื่อน้อมนำดวงจิตของเรา
 ให้รำลึกถึงพระพุทธรองค์ ฉะนั้นการกราบไหว้บูชาพระพุทธรูป ซึ่งเป็นอุทเทสิก-
 เจดีย์ประเภทหนึ่ง ก็เป็นเช่นนั้น นับแต่สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม พระมหากษัตริย์
 แห่งกรุงศรีอยุธยา ได้โปรดให้ค้นพบรอยพระพุทธรูป ในปี พ.ศ. ๒๑๖๗ และ
 เสด็จมานมัสการ แล้วก็โปรดให้สร้างพระมณฑปสวมรอยพระพุทธรูป พร้อมด้วย
 สร้างวัดวาอารามและพระราชวังขึ้นเป็นเดิมมา นับแต่นั้นก็มีพุทธศาสนิกชนพากัน
 หลั่งไหลมานมัสการบูชาสถานแห่งนี้เป็นเทศกาลประจำปี พระมหากษัตริย์ทั้งใน
 สมัยกรุงศรีอยุธยา และสมัยกรุงรัตนโกสินทร์เกือบทุกพระองค์ ได้เสด็จมานมัสการ
 และสมโภชบูชาพระพุทธรูปเป็นราชกรณียกิจประจำตลอดระยะกาลนานมา ประชา
 ชนชาวไทยที่เลื่อมใสศรัทธาในพระบรมพุทธานุภาพ เชื่อกันแพร่หลายว่า ถ้าใคร
 ได้มานมัสการพระพุทธรูปแห่งนี้ครบ ๗ ครั้งแล้ว เมื่อตายไปก็จะไม่ตกนรก หมาย
 ใจว่าจะได้ขึ้นสวรรค์ ชาวนาที่ประกอบสิกรรมทำนาในฤดูฝน ต่างก็ตั้งใจไถ่ฝ่นกัน
 อยู่ว่า ถ้าฝนฟ้าดี ปีนี้ทำนาได้ข้าวได้ปลาดี ก็จะพาลูกพาเมียมาไหว้พระบาท และ
 ถ้าทำนาได้ผลดีจริง ๆ ขายเป็นข้าวได้แล้ว ถึงเทศกาลเพ็ญเดือน ๓ ก็พากันเดินทางมา
 นมัสการพระพุทธรูป ทั้ง ๆ ที่สมัยนั้นต้องเดินทางทุกรันดารรอนแรมมาด้วยความ
 ลำบาก แล้วกลับบ้านด้วยความภาคภูมิใจ เมื่อพบเพื่อนบ้าน เขาจะถามหรือ
 ไม่ถามก็ตาม จะบอกเขาด้วยความปิติปราศจากโอ้อวด (หรือแบ่ง) ว่า “ไปไหว้
 พระบาทมาจ้า ขอเอากุศลมาแผ่” แล้วผู้ฟังก็จะยกมือประนมรับส่วนบุญ พร้อมกับ

เปล่งคำว่า “โมทนาสาธุ” โดยปราศจากเขม่นหรือหมั่นไส้เช่นกัน เป็นอันถือว่า
 ได้บุญด้วยกัน ทั้งผู้ให้และผู้รับ มีพระราชหัตถเลขาในรัชกาลที่ ๔ ทรงเล่าไว้ว่า
 พวกผู้หญิงชาววังทุกรัชกาลมาจนถึงในรัชสมัยของพระองค์ ต่างร่ำร้องกันเป็นชีวิต
 จิตใจอยากจะมาไหว้พระบาท จนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องเสด็จ
 และโปรดให้พามา ในพระราชหัตถเลขานั้น ยังทรงเล่าถึงผู้หญิงทั่วไป ว่าพา
 กันรบเร้าพ่อ รบเร้าพี่ ให้พามาพระบาท และตรัสเล่าถึงผู้หญิงสาวที่แต่งงานใหม่
 ว่าส่วนมากมักจะรบเร้าให้สามีพามาไหว้พระบาท จนในตอนหลัง ๆ นี้มีผู้นำไปเป็นเรื่อง
 สัพยอกหยอกล้อกันเป็นทำนองว่า เมื่อส่งตัวเจ้าสาวเข้าหอแล้ว เจ้าบ่าวไม่รู้จะหา
 เรื่องอะไรมาเริ่มพูดเกี้ยวเจ้าสาวได้ ก็ถามขึ้นเพื่อให้ถูกใจเจ้าสาวว่า “บนหล่อน
 จะไปไหว้พระบาทไหม” ตามที่นำมาเล่านี้ แสดงว่าพระพุทธบาทเป็นบุญสถาน
 ที่ชาวไทยผู้แสวงบุญกุศลจะต้องจาริกมานมัสการและสักการบูชาด้วยความเลื่อมใสศรัทธา
 จริง ๆ คงจะเป็นบุญสถานที่ทำให้ดวงใจของบรรพชนชาวไทยของเราที่พากันมา
 กราบไหว้บูชาเกิดปีติโสมนัส และเมื่อท่านล่วงกาลผ่านวัยใกล้จะสิ้นชีวิต ก็คงจะ
 ตบจิตลงด้วยความสงบผ่องแผ้ว ปราศจากสิ่งเศร้าหมอง ซึ่งถ้ากล่าวตามพระพุทธ-
 โอวาทที่ว่า ท่านเหล่านั้นพากันไปสู่สุคติภพ

จริงอยู่ หนทางในครั้งกระโน้นคงจะร่มรื่นด้วยพฤกษชาตินานาพรรณ มีป่าดง
 พงษ์และสัตว์ป่า เช่นที่พรรณนาไว้ใน “บุณโณวาทคำฉันท์” และ “นิราศพระ
 บาท” บรรดาผู้เดินทางมานมัสการพระบาทในครั้งนั้น ก็คงจะรอนแรมไปตาม
 ระยะทางที่กำหนดให้พักเหนื่อย พอเหนื่อยอ่อนเมื่อยล้าก็ถึงศาลาที่พักและมีบ่อน้ำ
 ซึ่งพระมหากษัตริย์หรือผู้มีใจบุญโปรดให้สร้างไว้ตามระยะทาง ตั้งแต่ทำเรื่องจนถึง

พระพุทธรูปที่ส่วนบรรดาผู้ที่มาจากทิศอื่น ก็ต้องเดินทางผ่านทุ่งนาป่าเขา รอนแรมกันมาด้วยแรงศรัทธา ถึงการที่เรามาร่วม “ วรรณคดีสัญจร ” กันครั้งนี้ ก็มาด้วยแรงศรัทธา เท่ากับเราพากันมารำลึกถึงชีวิตของบรรดาพุทธศาสนิกชนชาวไทยผู้เคยเดินทางมาแสวงบุญตั้งแต่สมัยราว ๓๐๐ ปีที่ผ่านมาแล้ว เรามาร่วมชีวิตแสวงบุญกับพระมหากษัตริย์ไทยและชาวไทยที่เคยเสด็จและเดินทางมาก่อน แม้เราจะพากันมาด้วยรถยนต์ซึ่งนับว่าสะดวกสบายมาก แต่เราก็ก้าวด้วยแรงศรัทธาเหมือนกัน

นอกจากจะเป็นการบุญกุศล เช่นบรรพชนชาวไทยของเราได้เคยประพฤติปฏิบัติกันมาแล้ว คงจะช่วยให้เราอ่านวรรณคดี ๒ เรื่อง คือ นิราศพระบาท และบุณโณวาทคำฉันท์ เข้าใจแจ่มแจ้งและซาบซึ้งในรสวรรณคดียิ่งขึ้น ด้วยเหตุนี้ จึงได้จัด “ วรรณคดีสัญจร ” คราวนี้ขึ้น และขอเรียนว่า มิได้มุ่งหมายจะจัดเป็นการถาวรหรือบ่อยครั้ง เพราะการจัดวรรณคดีสัญจรแบบนี้ ต้องลงทุนและเตรียมการมาก นับแต่ตรวจเลือกหาหนังสือ จัดพิมพ์ สำนวณเส้นทางและโบราณสถาน ถากถางทางและสถานที่ ที่จะพากันเข้าชม มิได้มุ่งกำไรเป็นการค้าเลย หากแต่ทำกันด้วยใจรัก เมื่อเห็นว่ามีแนวทาง หรือวิธีการอย่างไร ที่จะช่วยสร้างความสนใจในรสนิยมวรรณคดีของแต่ละเรื่องให้เป็นจริงเป็นจังขึ้นมาได้ และให้ได้รับประโยชน์ ทั้งความรู้และความบันเทิงใจไปพร้อมกันด้วย ก็ยินดีจัดขึ้นเป็นการสนองความปรารถนาของท่านผู้สนใจ วรรณคดีสัญจรจึงเกิดขึ้นด้วยเหตุนี้

ต่อไปนี้ ขอเชิญท่านไปชมโบราณสถานและแนวทางจาริกแสวงบุญของบรรพชนชาวไทยแต่ก่อนมา

๑. บ่อบางโฆมต อำเภอบ้านหมอ

ภายหลังที่ได้ค้นพบรอยพระพุทธรูป ณ เขาสุวรรณบรรพต ในจังหวัดสระบุรี

เมื่อปี พ.ศ. ๒๑๖๗ ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมแล้ว ปรากฏตามพระราชพงศาวดารว่า สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมได้โปรด “ให้ฝรั่ง” (ฮอลันดา) ส่องกล้องตัดทางสถลมารค กว้าง ๑๐ วา (จากพระพุทธรบาท) ตรงตลอดถึงท่าเรือ ให้แผ้วถางทุบปราบให้ราบรื่นเป็นถนนหลวงเสร็จ.....ทรงพระกรุณาสั่งให้ตั้งพระราชนิเวศน์ตำหนักฟากตะวันออก (แม่น้ำป่าสัก) ให้ชื่อ “พระตำหนักท่าเจ้าสนุก” ถนนฝรั่งส่องกล้องที่กล่าวกว้าง ๑๐ วานั้น ตรวจดูบางตอนในสภาพที่พอเห็นได้ในปัจจุบันจะกว้างสัก ๑๐ ศอก ที่กล่าวในพระราชพงศาวดารว่า ๑๐ วานั้น บางที่จะหมายถึงขอบและคูข้างถนนด้วย ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๑๗๖ ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททองได้โปรด “ให้ยกช่างขึ้นไป...คิดให้มีน้ำและศาลาโดยระยะทาง ผู้คนจะได้อาศัย เสนาบริวารรับพระราชโองการแล้วก็ยกช่างและไพร่ขึ้นไปเกณฑ์แบ่งให้ตกแต่งพระตำหนักท่าเจ้าสนุก แลแบ่งให้ทำศาลาชุดบ่อบางโขมด.....” ศาลาและบ่อน้ำตามระยะทางตั้งแต่บางโขมดขึ้นไปจนถึงท้ายเขาคอก ที่โปรดให้สร้างขึ้นแต่รัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง สมัยกรุงศรีอยุธยา คงจะชำรุดหักพังและซ่อมแซมกันมาเป็นครั้งคราว ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดให้สมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (สมเด็จพระยาองค์น้อย) ชนม์ดำเนินงานชุดและสร้างขึ้นใหม่

บ่อบางโขมดตั้งอยู่ใต้วัดสุนทรเทพนี (วัดสะพานช้าง) ลงไปประมาณ ๑ กิโลเมตรเศษ อยู่ริมทางหลวงสาย พระพุทธรบาท-บ้านหมอ-ท่าเรือ ห่างจากถนนไปทางตะวันตกประมาณ ๕๐ เมตร เดิมนั้นบริเวณนั้นเป็นโคกอยู่กลางนา บ่อนั้นมีร่องรอยว่ากรูอิฐถือปูน มีผู้เล่าว่า เมื่อราว ๑๐-๒๐ ปีมานี้ เคยเห็นมีศาลา

อยู่หลังหนึ่ง เรียกกันว่า ศาลาสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม หรือศาลาสมเด็จพระยาเจ้าได้ แต่เดี๋ยวนี้ไม่มีแล้ว ยังมีแต่กรอบปูนขอบบ่อแตกสลายและมีเศษอิฐกับกระเบื้องดินเผาตกเกลื่อนอยู่บนโคก

๒. สะพานบางโขมด

สะพานบางโขมดในตำบลบางโขมด อำเภอบ้านหมอ เป็นสะพานข้ามลำคลองเริงราง ซึ่งอยู่ด้านเหนือและติดวัดสุนทรเทพมุนี (วัดสะพานช้าง) สะพานนี้แต่ก่อนทำด้วยท่อนซุงสำหรับที่จะให้ขบวนช้างข้ามได้ เมื่อพระมหากษัตริย์หรือเจ้านายเสด็จพระพุทธบาท ต่อมาสะพานชำรุดจึงรื้อออกไป เดี่ยวนี้สร้างเป็นสะพานไม้ธรรมดา วัดที่อยู่เชิงสะพานนั้น แต่ก่อนก็เรียกกันว่าวัดสะพานช้าง ตามชื่อสะพาน เมื่อสุนทรภู์ตามเสด็จพระองค์เจ้าปฐมวงศ์ มานมัสการพระพุทธบาท ผ่านมาเมื่อวันเพ็ญเดือน ๓ ปี พ.ศ. ๒๓๕๐ กล่าวคือ เมื่อ ๑๕๓ ปีมาแล้ว คงจะเป็นเวลาตอนเช้าเช่นที่พวกเราได้อยู่กันที่นี่ ได้กล่าวถึงสถานที่แห่งนี้ไว้ว่า

“ถึงบางโขมดมีธารสะพานช้าง	บรรลुทางครบร้อยห้าสิบเส้น
มีโพธิ์พุ่มชุ่มชื้นระรื่นเย็น	ไม่ว่างเว้นสัปบุรุษเขาหยุดเรียง
บ้างชายของสองข้างตามทางบ่า	จ่านรรจาจ่อแจออกแซ่เสียง
พี่แก่งไล่ให้คชสารเคียง	เห็นของเรียงอยู่บนร้านทั้งหวานขาว”

โปรดดูนิราศพระบาท หน้า ๒๕ ถ้าสนุกกลอนจะอ่านต่อไปก็ได้

๓. เมืองขจัดจีน หรือ เมืองปรันตปะ

เดินทางขึ้นเหนือมาตามถนนหลวงสายพระพุทธบาท—บ้านหมอ—ท่าเรือ ข้ามสะพานชลประทาน ๑๑ มาถึงราวกิโลเมตรที่ ๑๑ มีทางแยกซ้าย ตรงข้ามน้ำนั้น เป็นถนนเข้าไปบ่อดินขาว ถนนนี้วกผ่านไปข้างคูด้านเหนือของคูเมืองเก่า ซึ่งชาวบ้าน

เรียกกันว่า “ บ้านคูเมือง ” เรื่องราวเกี่ยวกับโบราณสถานแห่งนี้ มีตำนานกล่าวเป็นกระตอนกระแท่นอยู่ในตำนานพระพุทธบาทและคำให้การขุนโชน พอจะเก็บมาปะติดปะต่อได้บ้าง ขอนำมาเสนอท่านผู้เพื่อเป็นแนวทางช่วยกันวินิจฉัยต่อไป

บ้านคูเมืองนี้ปรากฏใน “ คำให้การขุนโชน ” (๑) เรียกว่า เมืองขีดจีน และว่า “ เมืองนครขีดจีน ในพระบาลีเรียกว่า ปรั้นตปะนครราชธานี ” และระบุถึงตำแหน่งกรมการผู้รักษาเมืองขีดจีนครั้งก่อนมา ว่า “ อนึ่งแต่โบราณมาเมื่อยัง (ไม่ ?) มีอำเภอพระพุทธบาท^(๒) มีกรมการสำหรับเมืองขีดจีนนั้น ๘ คน หลวงสารวัตรราชธานีศรีบริบาล (เป็นผู้รั้ง) คน ๑ ขุนเฉลิมราชปลัด คน ๑ ขุนเทพยก-
บัตร์ คน ๑ ขุนเทพสุภา คน ๑ ขุนจำเมือง คน ๑ ขุนสัสดี คน ๑ ขุนอินทรเสนา
คน ๑ ขุนพรหมเสนา คน ๑ มีพราน คน ๑ ” แล้วกล่าวว่า “ ถ้าแลผู้ใดมิใช่
ภูมิชาติ ” (บางฉบับว่าพรมชาติ) จะได้รับจักตำแหน่ง (กรมการ ?) ปรั้นตปะนคร
นั้นหามิได้ ด้วยตำแหน่งเมืองตกมาช้านาน ” ที่กล่าวว่าตำแหน่งเมืองตกมาช้านานนี้
หมายความว่าอย่างไร จะหมายความว่าเมืองร้างไปนานแล้วได้ไหม ร้างไปแต่
เมื่อไร มีกล่าวถึงพุทธพยากรณ์เป็นเค้าไว้ในตำนานพระพุทธบาท ท้าวความถึง
กรุงศรีอยุธยา ตอนหนึ่งว่า “ถึงสมเด็จพระบิดาพระนเรศ กรุงศรีอยุธยาก็
เสียแก่เจ้าหงสาวดีสิ้นดำ ครั้นนั้นคนศิระะใหญ่เท่าบาตร ครั้นกรุงศรีอยุธยาเสีย

(๑) คำให้การขุนโชน เรื่องพระพุทธบาท, ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๗

(๒) ที่ว่าเมื่อยังไม่มีอำเภอพระพุทธบาทนี้ ถ้าหมายความว่า เมื่อยังไม่พบพระพุทธบาทก็จะ
ลำดับเรื่องเข้ากันได้ดี กล่าวคือ แต่ก่อนเรียกว่าเมืองขีดจีน เมื่อพบรอยพระพุทธบาท
แล้ว จึงเรียกว่าเมืองปรั้นตปะ เพื่อให้เข้ากับตำนานพระพุทธบาท โปรดอ่านต่อไป

แล้ว พระเจ้าหงสาวดีจึงให้กวาดเอาไพร่บ้านพลเมืองกับพระนเรศและสมเด็จพระเจ้า
 ฟีนางนั้นไป บ้านสัจพันธคามและเมืองสุนาปรันตปะก็สูญไปแต่ครั้งนั้น” ข้อความนี้
 ส่องว่า เมืองปรันตปะต้องร้างไปในคราวเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งแรก โดยถูกพม่ากวาด
 ต้อน ประชาชน พลเมืองไปหมด ตลอดจนองค์ สมเด็จพระนเรศวรและสมเด็จพระฟีนาง
 ต่อมาเมื่อจะพรรณายพระพุทธบาทในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม (พ.ศ. ๒๑๖๓-
 ๒๑๗๑) นั้นว่า “ พระสงฆ์ (ไทย) ไปไหว้พระบาทเมืองลังกา จึงมีลาย (หนังสือ)
 บอกเข้ามาว่า มีพระพุทธบาทอยู่ ณ กรุงเทพมหานคร อยู่ในเขาสัจพันธ-
 บรรพต ไปจากปรันตปะนครนั้นหนทางประมาณ ๓๐๐ เส้น ” ระยะทางที่ว่า
 ประมาณ ๓๐๐ เส้นนี้ ก็ตกราว ๑๒ กิโลเมตร ถ้ามาตามทางหลวง สายพระพุทธบาท
 บ้านหมอ-ท่าเรือ ถึงทางแยกเข้าเมืองโบราณที่เรียกว่า บ้านคูเมือง ก็อยู่ในระหว่าง
 กิโลเมตรที่ ๑๑-๑๒ คำนวณระยะทางที่กล่าวจะตรงกันกับในตำนานพระพุทธบาท
 และทำให้การขุดขุดตามถนนฝรั่งสองกลองจะเฉียดเข้าไปใกล้คูเมือง ทั้งในคำ
 ให้การขุดขุดยังได้พรรณนาถึงเมืองปรันตปะไว้ว่า “ เมืองนี้มีคู ๒ ชั้น มีประตู
 ๔ ประตู ประตูช่องคน (บางฉบับว่า ประตูช่อง) ๑ ประตูไชย ๑ ประตูน้ำ
 (บางฉบับว่า ประตูน้ำ) ๑ ประตูผี ๑ มีเสาดะลุงช้างเผือกอยู่โคกปราสาทเสา
 หนึ่ง มีศิระคนโบราณอยู่ศิระหนึ่ง ใหญ่ประมาณ ๘ กำ มีตำแหน่งวัด ๑๕ วัด^(๑)
 วัดธรรมเสนา ๑ วัดสารภี ๑ วัดสัก ๑ วัดมหาโลก ๑ วัดโคกบ้านหมอ ๑ วัด
 หัวตะพาน ๑ วัดนางเพียร ๑ วัดนางผล ๑ วัดเกต ๑ วัดสุต ๑ วัดขวิด ๑
 วัดหลวง ๑ วัดนาค ๑ วัดพระนอน ๑ วัดพิน้อย ๑ วัดนนทรี ๑ มีตำแหน่ง
 บ้าน ๒๑ บ้าน^(๒) บ้านตลาดน้อย ๑ บ้านวัดตะพาน (บางฉบับว่า บ้าน
 หัวตะพาน) ๑ บ้านชนอนสาช่อง (บางฉบับว่า บ้านชนอนสาช่อง) ๑ บ้านใหญ่ ๑

(๑) นับตามรายชื่อได้ ๑๖ วัด

(๒) นับตามรายชื่อได้ ๒๐ บ้าน

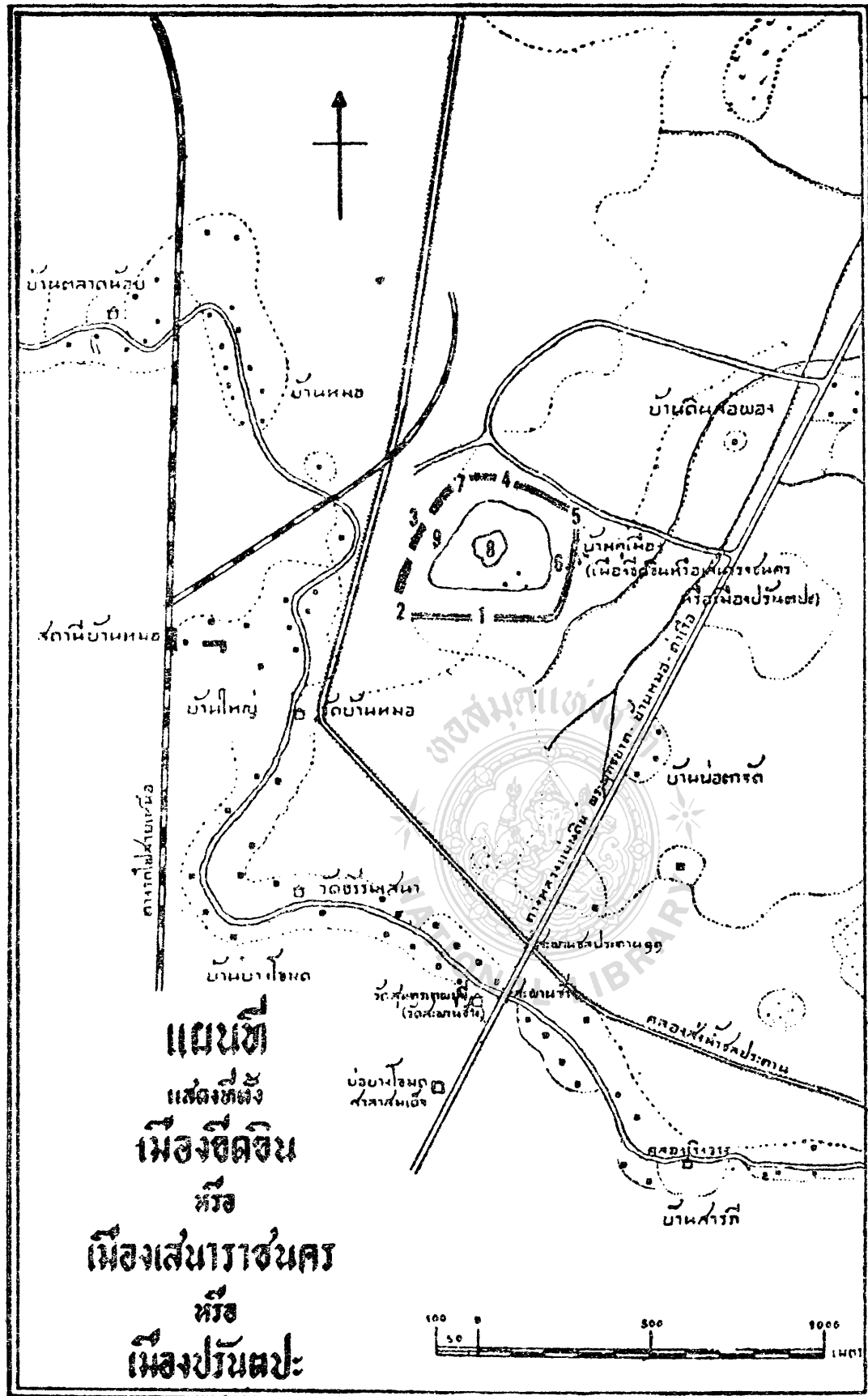
บ้านโฆมต ๑ บ้านน้อย ๑ บ้านเกาะสารภี ๑ บ้านไร่ ๑ บ้านกระมัง (บางฉบับว่า บ้านกระบัง) ๑ บ้านปลาขวัญ (บางฉบับว่า ?) ๑ บ้านญาติ ๑ บ้านขมิ้น ๑ บ้านมาบโพ ๑ บ้านขวาง (บางฉบับว่า บ้านขวาง) ๑ บ้านมะกอก ๑ บ้านหมอ (บางฉบับว่า บ้านมอญ) ๑ บ้านหนองจิก ๑ (บ้านหนองเจ๊ก ?) ๑ บ้านหนองสะแก ๑ บ้านลาว ๑ บ้านตรับ (บ้านคร้ว ?) ๑” ประตู่และคูเมืองนั้น ท่าน Erik Seidenfaden ได้เคยสำรวจเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ แล้วพิมพ์ทั้งแผนที่และบันทึกไว้ในวารสาร ของ สยามสมาคม เล่ม ๒๗^(๑) ต่อมาแผนกสำรวจ กองโบราณคดี กรมศิลปากร ได้มาสำรวจทำแผนผังไว้ แสดงที่ตั้งของประตูและสถานที่ของเมืองโบราณบ้านคูเมืองแห่งนี้ ซึ่งท่านอาจอ่านเทียบเคียงกับที่ระบุไว้ในคำให้การขุนโกลน ตามที่กล่าวมาข้างต้นได้ ส่วนชื่อวัดและชื่อบ้านตามที่ระบุไว้ในคำให้การขุนโกลนนั้น หลายวัดหลายบ้านยังคงมีอยู่จนบัดนี้

เมืองขีดขิน หรือเมืองปรันตปะนี้ บางท่านกล่าวว่าได้แก่ เมืองเสนาราช นคร ในพงศาวดารเหนือ ซึ่งมีกล่าวว่า พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก ได้ส่งโอรสองค์หนึ่ง ชื่อเจ้าไกรสรราช ให้มาครองเมืองละโว้ (ลพบุรี) เจ้าไกรสรราชจึงให้สร้างเมือง ขึ้นใหม่ ห่างจากลพบุรี ๕๐๐ เส้น ประกอบด้วยป้อมปราการทวารวดี เสร็จแล้วตั้งชื่อว่า เมืองเสนาราชนคร เจ้าไกรสรราชพร้อมด้วยมเหสีเสด็จมาเสวยราชย์ในเมือง ใหม่^(๒) จากการสำรวจ ปรากฏว่า จาก “บ้านคูเมือง” ถึงลพบุรี มีระยะห่าง กันเท่ากับที่กล่าวไว้ในพงศาวดารเหนือ

เหตุใด เมืองนี้จึงเรียกว่า เมืองขีดขิน และเรียกกันมาแต่เมื่อใด ยังไม่

(๑) Notes on Khu Mu'ang, J.S.S. Vol. XXVII, Part I.

(๒) โปรดดูแผนผังแสดงที่ตั้งเมืองขีดขิน หรือเมืองปรันตปะ หรือเมืองเสนาราชนคร

1. ប្រះច្បាប់
2. ប្រះច្បាប់
3. ប្រះច្បាប់
4. ប្រះច្បាប់
5. ប្រះច្បាប់
6. ប្រះច្បាប់
7. ប្រះច្បាប់
8. ប្រះច្បាប់
9. ប្រះច្បាប់

พบหลักฐาน แต่มีคำเล่ากันมาเป็นนิทานพื้นเมืองว่า เมื่อพระรามเสร็จศึกลงกาแล้ว ได้พระราชทานความดีความชอบแก่นายทหารผู้ร่วมทำศึกมีชัยชนะ คือ พระราชทานเมืองละโว้ให้แก่หนุมาน และพระราชทานเมืองเสนาราชนครให้แก่สุครีพ หนุมานสร้างเมืองละโว้เสร็จก่อน สุครีพไปเห็นก็เกิดความท้อใจ จึงหยุดสร้างเมืองของตัวเสียกลางคัน เมืองของสุครีพจึงสร้างไม่เสร็จจนบัดนี้ และที่เมืองนี้ได้นามว่าเมืองขีดขินนั้น คงจะเนื่องมาจากเรื่องรามเกียรติ์ เพราะเมืองของสุครีพในเรื่องรามเกียรติ์มีชื่อว่าขีดขินบางทีในท้องถิ่นแถบนั้นจะเต็มไปด้วยนิยายเกี่ยวเนื่องให้เป็นเรื่องรามเกียรติ์ แม้ที่เขาขาดในบริเวณพระพุทธรบาทเอง ก็มีเรื่องเล่าเกี่ยวเนื่องด้วยเรื่องรามเกียรติ์ เช่นที่สุนทรภู่กล่าวไว้ใน “นิราศพระบาท”

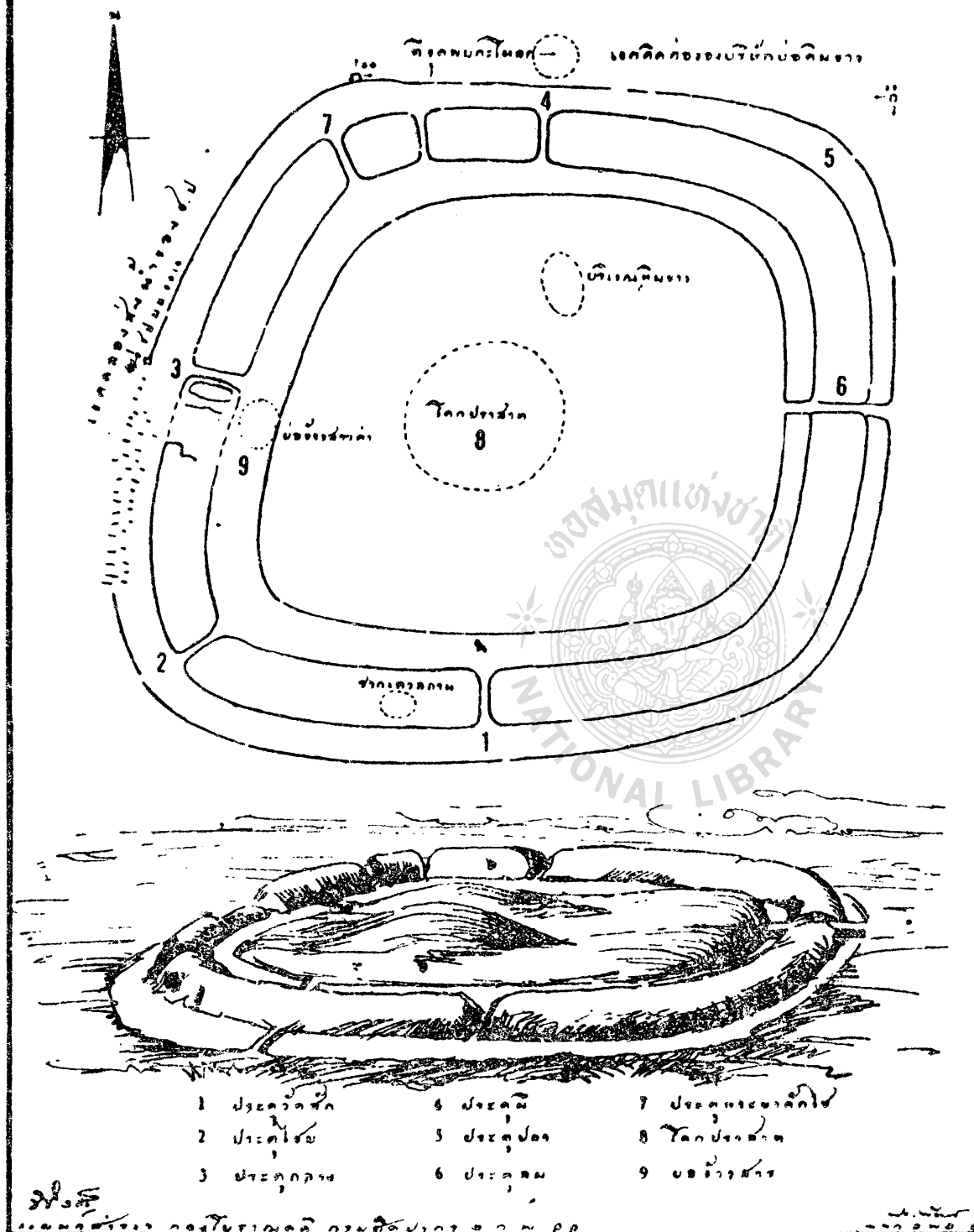
“ว่าเดิมรถศกัณฐ์เจ้าลงกา ลักส์ดาโนมฉายมาท่ายรด
 หนีพระรามกลัวจะตามมารุกรบ กงกระทบเขากะกระจายทลายหมด
 ศีลาแตกแหลกลงด้วยกงรถ จึงปรากฏตั้งนามมาตามกัน ”

(โปรดดู “นิราศพระบาท” หน้า ๔๑)

บริเวณโบราณสถานบ้านคูเมือง หรือเมืองขีดขินนี้ วัดตามแนวกำแพงโดยรอบประมาณ ๑,๕๐๐ เมตร แม้จะสร้างมานานแล้ว แต่สภาพของคูเมืองดูยังลึกและกว้าง กำแพงดินแม้จะถูกเกลี่ยมานานแล้ว ก็ดูยังสูงและใหญ่โต เล่ากันว่า มีผู้เคยพบโบราณวัตถุหลายอย่าง แต่ที่จะเป็นพยานหลักฐานได้แน่นอนก็คือ รูปทวารบาล และรูปพระโพธิสัตว์ทำด้วยศิลา (ดรูป) เดียวนี้นำไปประดิษฐานไว้ในวิหารเล็กหลังมณฑปพระพุทธรบาท เจ้าหน้าที่เขียนป้ายบอกไว้ว่า “ศาลพระกาล” ตามทางสันนิษฐานได้ความว่า รูปศิลาเหล่านี้เป็นศิลปะแบบขอม สมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๗ - ๑๘

แผนผังบริเวณเมืองซัคซิง

๓. บ้านหม้อ ๔. หาดใหญ่

รุ่นเดียวกับพระปรางค์สามยอด ลพบุรี วัตถุที่ใช้ทำรูปเหล่านี้ เป็นหินทรายสีเทา
 จึงเข้าใจว่า “บ้านคูเมือง” นี้ เดิมพวกขอมสร้างขึ้นในสมัยที่ครองอำนาจอยู่ในดิน
 แดนส่วนนี้ แล้วต่อมาคนไทยได้เข้าครอบครอง แต่มาร้างไปเสียเมื่อเสียกรุงศรีอยุธยา
 ครั้งแรก เมื่อเมืองซีตชินร้างไปแล้ว ต่อมาเมื่อได้ค้นพบพระพุทธรูปในรัชกาลสมเด็จพระ
 พระเจ้าทรงธรรม ได้กลับตั้งกันขึ้นใหม่ จึงอาจมิได้ตั้งในเมืองเดิม หากแต่ “ยกเอา
 (ชื่อและตำแหน่ง) กรมการสำหรับปรั้นตปะนครราชธานีขึ้นมารักษาพระพุทธรูป”
 และเมื่อสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมได้ทรงอุทิศเนื้อที่หนึ่งโยชน์ คือ ๔๐๐ เส้นโดยรอบ
 ถวายเป็นพุทธบูชาแก่พระพุทธรูป จึงกินเนื้อที่มาถึงเมืองซีตชินด้วย และเมืองใหม่
 ๒๕๕๕ ได้เปลี่ยนหรือตั้งชื่อให้เป็นทางราชการว่า “ปรั้นตปะนคร” ให้ต้องตาม
 ตำนานพระพุทธรูป แล้วเปลี่ยนชื่อบรรดาศักดิ์กรมการเดิมต่อเติมให้เข้ากับเรื่องพระ
 พุทธรูปเสียด้วย เช่น “ขุนเทพยกบัตร์ เป็นขุนศรีพุทธบาลยกบัตร์ ขุนเทพสุภา
 นั้น เมื่อเสด็จพระราชดำเนินขึ้นมานมัสการพระพุทธรูปนั้น กับตำรวจใน ๒ คน
 กำกับกันไปรักษาน้ำศิลาตาด จึงตั้งว่า ขุนเทพชลธี.....ขุนจำเมืองนั้น ตั้งเป็น
 ขุนชินบาลชาญราชรักษา” เช่นนี้เป็นต้น แล้วภายหลังอาจย้ายตัวเมืองไปอยู่ที่อื่น
 เช่นที่พระพุทธรูปเอง เมืองซีตชินเดิมจึงร้างไปอีกเป็นครั้งที่ ๒ แต่เรื่องราวเดิมยัง
 เล่าสืบต่อกันมาด้วยความทรงจำ เช่นคำให้การขุนไชลอน เป็นต้น จึงให้การระบุชื่อ
 เก่ากับชื่อใหม่สับสนกัน

แต่ก็มีประโยชน์อยู่บ้างที่เป็นแนวทางให้เราช่วยกัน หยิบยกมาพิจารณา
 ค้นหาเรื่องราวได้พอสมควร

๔. บ่อโศก

บ่อโศก ตั้งอยู่ริมถนนฝรั่งสองกล้าง ของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันตกขนานกันไปกับทางหลวงสาย พระพุทธบาท - บ้านหมอ - ท่าเรือ ราวตรงกิโลเมตรที่ ๙ ห่างกันประมาณ ๒๐๐ เมตร ณ แคว้นบ่อโศกนี้จะสังเกตเห็นแนวถนนซึ่งเริ่มสร้างขึ้นสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมได้ชัดเจน ทางตะวันตกของถนนเป็นที่ลุ่ม แสดงว่าแต่เดิมเป็นหนองน้ำใหญ่ และมีบ่อกรูอิฐแต่ชำรุดอยู่ริมหนอง ๑ บ่อ กับอยู่ห่างแนวถนนออกไปทางตะวันตกอีก ๑ บ่อ และได้ลงมายังมีอีก ๑ บ่อ บ่อทางตะวันตกมีตาน้ำไหลดี ในฤดูแล้งชาวบ้านได้อาศัยน้ำในบ่อนี้ ณ ที่โคกริมแนวถนนมีอิฐหักและกระเบื้องแตกอยู่ทั่วไป แสดงว่าแต่ก่อนเคยมีศาลาที่พัก ซึ่งปรากฏตามพระราชพงศาวดารว่า เมื่อ พ.ศ. ๒๑๗๖ สมเด็จพระเจ้าปราสาททองโปรด “ให้ขุดบ่อริมต้นโศก จึงให้ชื่อว่าบ่อโศก” แต่เดี๋ยวนี้ไม่มีต้นโศกแล้ว มีแต่ต้นไผ่ต้นมะขาม และต้นไม้อื่น เมื่อสุนทรภู่มาพระบาทใน พ.ศ. ๒๓๕๐ ก็กล่าวถึงไว้ว่า

“ประจวบจนถึงตำบลบ่อโศก
ถึงจะไม่รู้จักไม่รับรู้
ระยะเดินเดินทางมากกลางป่า
พอได้กึ่งมรคาพนาลัย

ยามวิโยคออกซื้อกรือหู่
แต่เหลือบดไปทีบ้อยยังท้อใจ
สองร้อยห้าสิบเส้นถึงสระใหญ่
พรีบไสช้างเดินโดยลำพอง”

(โปรดดู “นิราศพระบาท” หน้า ๒๖)

๕. บ่อศาลาเจ้าเนร

บ่อประจำศาลาเจ้าเนร ตั้งอยู่ในที่ลุ่ม ทางตะวันตก ใกล้โคกที่ถนนสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมตัดผ่านไป ห่างราว ๒๕๐ เมตร จากทางหลวงสาย พระพุทธบาท บ้านหมอ - ท่าเรือ ราวตรงกิโลเมตรที่ ๗ เมื่อเสนาบดีรับพระราชโองการ

สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ยกช้างและไพร่ขึ้นมามากแต่งพระตำหนัก ทำศาลาและชุดบ่อตามระยะทางไปพระพุทธบาทนั้น ได้ “ขึ้นไปชุดบ่อทำศาลากลางทาง พอพระสงฆ์แลสามเณรเดินขึ้นไป เห็นทำศาลาอยู่ เจ้าสามเณรจึงว่า ศาลาทั้ง ๕ ห้อง คั่นเสียสัก ๒ ห้องก่อเป็นฝาผนังให้ดี คนจะได้อาศัยนอน ถ้าไม่มีฝาเสียจะกินเสีย ช่างทั้งปวงฟังเจ้าสามเณรว่า เห็นชอบก็ทำตาม ครั้นทำแล้ว จึงให้นามชื่อว่า ศาลาเจ้าเณร” บ่อน้ำกลมกรูอิฐถือปูนมีขอบย้อยอยู่ก่อนข้างดี ซึ่งชาวบ้านอาศัยใช้น้ำในบ่อได้ตลอดฤดูแล้ง แต่ศาลานั้นสูญสลายไปแล้ว คงเห็นแต่เศษอิฐและกระเบื้องหลังคาชนิดกระเบื้องกาบก็มี เกื่อนกลางอยู่บนเนินแฉกนั้น สุนทรภู่พรรณนาถึงศาลาเจ้าเณรไว้ในนิราศพระบาทเหมือนกัน และพูดถึงแฉกนั้นว่าเป็นป่ามีเสือด้วย (หน้า ๒๘-๒๙)

แต่ตอนนั้นสุนทรภู่ลำดับสถานที่ผิด กล่าวคือ พูดถึงหนองคนที่ก่อนศาลาเจ้าเณร บางทีนิราศพระบาทจะมาแต่งขึ้นภายหลังเมื่อสุนทรภู่กลับจากพระบาทคราวนั้นหลายวันแล้ว ระยะทางที่จามาจึงสับสนคลาดเคลื่อนไป

๖. หนองคนที่

มาตามทางหลวงสาย พระพุทธบาท - บ้านหมอ - ท่าเรือ ถึงระหว่าง กิโลเมตร ที่ ๕-๖ เข้าเขตอำเภอฟุทธบาท มีตลาดริมทางหลวงและมีทางแยกเข้าด้านซ้ายมือตรงไปวัดหนองคนที่ ปัจจุบัน ณ ที่ใกล้ ๆ นี้ จะเห็นหนองน้ำใหญ่ และถนนสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมเลียบหนองไปทางตะวันตก แต่เดิมคงเป็นหนองไม่มีชื่อ พระราชพงศาวดารกล่าวถึงเมื่อในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททองว่า “แลที่ตำบลหนองคนที่นั้นมีน้ำอยู่แล้ว ก็ทำศาลาไว้สำหรับอาศัย และไพร่ซึ่งทำศาลาลงไปตักน้ำกิน ได้คนที่ไปหนึ่ง จึงให้ชื่อหนองคนที่” ในบริเวณหนองคนที่มีสระเก่าชำรุด

แต่ปากสระบางตอนยังพอเห็นอิฐถือปูนเป็นขอบสระ คงจะหักพังขึ้นในรัชกาลหลัง ๆ มา แต่ศาลานั้นไม่เหลือแล้ว เมื่อสุนทรภู่ผ่านไป กล่าวคำทักทายนางคนที่มีแต่หญ้าและ รอยเท้าช้าง น้ำในหนองก็ดำ

(ดู-นิราศพระบาท หน้า ๒๗)

๗. ศาลเจ้าพ่อเขาคอก

ศาลเจ้าพ่อเขาคอก ตั้งอยู่เชิงเขาคอก ด้านตะวันออกของทางหลวงสาย พระพุทธบาท - บ้านหมอ - ทาเรือ ราวสิโลเมตรที่ ๒ ตัวศาลก่ออิฐถือปูนเป็นผนังทึบ ครอบก้อนหินเชิงเขา ภายในศาลมีเทวรูปองค์เดิมขนาดย่อมประดิษฐานอยู่ติดผนังด้าน หลัง ส่วนเทวรูปองค์ใหญ่ตั้งอยู่ถัดออกมาชั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้สร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๔ มีประกาศและคำจารึกฐานเทวรูปเขาคอก ดังนี้

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จพระราช-
ดำเนินมาประพาสถึงที่นี้ เสด็จประทับทอดพระเนตรศาลเทพยดาแล้ว
จึงมีพระบรมราชโองการให้อัญเชิญเทพยดาอันยากอันหนึ่งใน
เขานี้ลงไปกรุงเทพมหานคร แล้วมีพระบรมราชโองการดำรัสให้
ช่างสร้างขึ้นเป็นรูปเทพยดาอย่างเทวรูปโบราณ เมื่อสำเร็จแล้วได้ทรง
เฉลิมด้วยจุณจันท์ สุกันธชาติแลพระราชทานเทพยบูชาสักการ แล้ว
ทรงพระอิฐฐานอัญเชิญเทพยดาซึ่งสถิตในที่เขาคอก อันเป็นที่นับถือ
แห่งคนเป็นอันมาก จงสิงสถิตย์ในเทวรูปนี้แล้ว ให้เป็นที่คุ้มครองรักษา
ป้องกันภัยอันตราย ให้ผลเป็นความสุขสบายแก่ผู้ที่ซื้อตรงคงต่อปฏิญาณ
ในน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ให้ลงโทษเทพยทัณฑ์เจ้าแก่ผู้ที่ไม่ซื้อตรงคง
ต่อปฏิญาณในน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ซึ่งบรรดาคนเป็นอันมากได้รับพระ
ราชทานแต่พระเจ้าแผ่นดิน

คำประกาศกรีกในแผ่นดินกาทันแทนเทวรูป

ข้าพระพุทธเจ้า กัมเกล้าอัญชลี ตรัสตนปณามน้อม พร้อมด้วยเบญจางค-
 ประดิษฐ์ กายวชิรค่านับ รับพระบรมราชโองการ ขอกล่าวสารโกลกแถลง แสดง
 ในที่สนับนิต ประกาศท่ามกลางสงฆ์ แต่เทพยดำรงทุกแห่ง ท้าวตำแหน่งราชพิมาน
 แลเทวสถานทุกตำบล จงมีกมลสมโมท บัดนี้โปรดให้ประกาศ เชิญมาสนับนิตฟัง
 ยังพระราชพิธีสถาน มานหุตพิดาทิพ เห็นเหตุลึบเหตุลับ จงสดับคำประกาศ ว่าพระ
 บาทบรมนารถเป็นเจ้า พระจอมเกล้าเกิดเกษ เสด็จเถลิงนิเวศน์ถวัลยราช สมเด็จพระ
 บรมนารถนฤบดี มีพระบรมราชโองการ มารพระบัตินุสรุสสังหนาทดำรงส ให้พระยา
 เพ็ชรรัตน์ขึ้นไป ถึงเนินไศลเขาคด ยกชื่อไว้แต่โบราณ เป็นสถานเทพยให้ ได้บัง
 สรวงขอก่อนศิลา แล้วนำมาถวายได้ ให้สำเร็จพระราชประสงค์ แล้วทรงดำรงสใช้ ให้
 ช่างชาญจำหลัก เทวรูปลักษณะสมสถาน แล้วตั้งกาลสมโภช นกโฆษดุริยดนตรี มโหรีปี
 พาทย สุกนธชาติทรงเจิม เฉลิมแล้วทรงอธิษฐาน ตามการพระราชประสงค์ ตรัสให้แท
 องค์เทวรูปไป ส่งถึงในที่เคยเนา แหล่งขุนเขาเทวสถาน กาลนี้ได้อาราธนา พระราชา
 คณะสงฆ์ ผู้ทรงศีลคุณทั้งหลาย มาถวายพระพุทธมนต์ เป็นไชยมงคลศรีสวัสดิ
 พิพัฒน์สถาพร เชิญเทพยมหะเศรศักดิ์สิทธิ์ ที่สถิตย์ในบรรพต ย่อมปรากฏสืบมา แต่
 ศรีอยุธยาโบราณ ครั่งกาลสมเด็จพระนรินทร์ พระเจ้าแผ่นดินทรงธรรม อันได้ปฏิสังขรณ์
 บวรพุทธบาทเป็นเดิม เฉลิมพระนครสืบมา ขอเทพยดาองค์นั้น เชิญขึ้นเข้าสิงสู่ อยู่
 ในเทวรูปศิลา เป็นที่บูชาสืบไป ในกาลภายภาคหน้า ให้เป็นสง่าประทุมชน เติ
 หนมานมัสการ เจริญฐานพระบาท บัดนี้รับพระราชทาน เครื่องสักการพลีกรรม
 อันพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าพิภพพระราชทานให้ ได้เสพย์สุขสำราญ ยิ่ง

กว่ากาลก่อนมา จงเทพยรักษาในพระบาท บรมนารณฤเบณทร์ สมเด็จพระประเมนทร-
 มหามงกุฏ สุธสมมติเทพยพงษ์ วงชาติศวรกระษัตริย์ วรดิยราชนิกรโคม จาตุ
 รันตบรม มหาจักรพรรดิราชสังกาศ บรมธรรมิกมหาราชาธิราช บรมนารถบพิตร
 พระจอมเกล้า เจ้าจอมสยาม ให้มีความเจริญใหญ่ยิ่ง เป็นมิ่งมหามงคล สืบพระชนม์
 เรื่องพระยศ ปรากฏเป็นสุภผล สกตศัตรูโกษย แลในพระบาทสมเด็จพระบรมนารถ
 พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เกษมสุขทั่วถ้วนไป ในพระราชวงษานวงศ์ สूरียพงษ์เจ้าหล้า
 ข้าทูลลอองธุลีพระบาท แลราชปรีพารทั้งปวง กระทรวงฝ่ายหน้าฝ่ายใน ที่มีใจสวา
 มิกัด รักษาสัตยานุสัย ต่อหน้าพระพิพัฒน์สัตยา เทพยดาจงอภิบาล รับสักการบวงสรวง
 ไภยทั้งปวงช่วยบ้อง อย่าให้ต้องอันตราย มลายทุกซุกซุกเชื้อไข้ ให้ทำโทษผู้ทรยศ
 คัดคัดต่อหน้าพระพิพัฒน์ จนถึงพิบัติอันตราย มลายลาญสังหารชีวิตร ด้วยเทวฤทธิ์เทพ-
 ทัณฑ์ อันพิภกให้จงได้ แลขอให้พระเกียรติยศ จงปรากฏทั่วไป ในทิศานุทิศ
 ขอเทวฤทธิ์บันดาล วัสโสทกธารอุดม ทวีนิคมอาณาเขตร เกษมเกษตรไพศาล ธัญญา
 หารบริบูรณ์ มุลมั่งคั่งนิคม สรรพอุดมทั่วประเทศ เทพยชุพระเดชเจ้าหล้า คุงพระ
 ยศอยู่ชั่วฟ้า อย่าให้ เสื่อมเทอญ ฯ

ศาลเจ้าพ่อเขาตก^๕ ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ เทวรูปถูกไฟไหม้ จึงหล่อขึ้นใหม่
 เจ้าพ่อเขาตก^๕ เป็นที่เคารพนับถือของประชาชน เชื่อกันว่ามีอำนาจศักดิ์สิทธิ์มาแต่
 โบราณ และกล่าวกันว่า เจ้าพ่อเขาตกเป็นเพื่อนกับเจ้าพ่อหอกลอง ปัจจุบันเกิดมี
 ศาลเจ้าพ่อเขาตกขึ้นในที่อื่นอีก แต่เจ้าพ่อเขาตกเดิมอยู่ที่นี้ เมื่อสุนทรภู่ผ่านมาในปี
 พ.ศ. ๒๓๕๐ ก็แวะสักการะเจ้าพ่อ กล่าวไว้ในนิราศพระบาท (หน้า ๒๙) ว่า

“ พี่แะเข้าเขาคกอยนำเสด็จ ดูเทเวศร์อารักษ์นรังสรรค์
เอาเทียนจุดบูชาแก้เทวัญ ให้ป้องกันอันตรายในราวไพร ”

ถนนฝรั่งสองกล้ง ของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม พุ่งตรงผ่านข้ามเส้น
ทางหลวงสาย พระพุทธบาท - บ้านหมอ - ท่าเรือ ตรงทางแยกไปเขาเลี้ยว แล้ว
พุ่งผ่านมาทางตะวันออก เจียดหน้าศาลเจ้าพ่อเขาคก ตรงไปข้างสระยอ

๘. สระยอและโบราณสถานพระตำหนักสระยอ

สระยอและโบราณสถาน พระตำหนักสระยอ ตั้งอยู่ด้านตะวันออกของทาง
หลวงสาย พระพุทธบาท - บ้านหมอ - ท่าเรือ ตรงกิโลเมตรที่ ๑ ห่างจากถนน
ประมาณ ๑๐๐ กว่าเมตร สระยอตั้งอยู่ทิศเหนือพระตำหนัก สังเกตดูแต่เดิมจะเป็น
สระลึกและขังน้ำอยู่ได้ตลอดฤดูแล้ง แต่เดี๋ยวนี้ต้นเขินเสียมากแล้ว ถ้าได้ทำการลอกเสีย
สักครั้ง จะเป็นสระขังน้ำที่ใช้ประโยชน์ได้ดีต่อไป ส่วนพระตำหนักสระยอนั้น ตั้ง
อยู่ใต้สระยอ ปัจจุบันยังมีรากฐานก่อด้วยหินถือปูนอยู่บนโคกกลางท้องนา พระตำ
หนักนี้ เรียกไว้ใน “ คำให้การขุนโชน ” ว่าเป็น “ ตำหนัก (พระ) นารายณ์
เป็นเจ้า ห้ายสระยอ ” เชื่อกันว่า สมเด็จพระนารายณ์มหาราช โปรดให้สร้างขึ้นเป็น
ที่ประทับในรัชสมัยของพระองค์ นิราศพระบาทของสุนทรภู่ก็กล่าวถึงสระยอไว้ (ใน
หน้า ๒๙-๓๐)

๙. สระสามเส้น สระกลาง และสระสี่มุม

สระ ๓ ลูกนี้ ตั้งเรียงกันจากเหนือมาใต้ อยู่ปากตะวันออกของถนนสาย
พระพุทธบาท - บ้านหมอ - ท่าเรือ ด้านใต้ของห้ายพิgul ปัจจุบันมีบ้านเรือนของ
ราษฎรปลูกคั่นอยู่ระหว่างถนนกับสระ สระลูกเหนือ เรียกกันว่า สระสี่มุม รูป ๔
เหลี่ยมมี สระลูกกลางเป็นรูป ๔ เหลี่ยม ตั้งอยู่กลางระหว่างสระสี่มุมกับสระสามเส้น

ส่วนสระสามเส้นยาวมากอยู่ทิศใต้ แต่ก่อนอาจยาวสามเส้นตามชื่อที่เรียกกัน คงเป็นสระที่ขุดไว้สำหรับขังน้ำใช้ในบริเวณพระพุทธรูปบาท ในรัชกาลที่ ๔ กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศ (ต้นสกุล นพวงศ์) ได้ทรงบูรณะสระสามเส้นไว้ครั้งหนึ่ง ปัจจุบันสระ ๓ ลูกนั้นขึ้น หน้าแล้งน้ำแห้ง และสระสามเส้นนั้น เมื่อขุดดินลึกลงไปถึงก้นสระ จะพบพื้นปูด้วยแผ่นอิฐ เข้าใจว่าท้องสระคงจะปูด้วยอิฐตลอด

๑๐. พระราชนิเวศน์ธารเกษม

พระราชนิเวศน์ธารเกษม ตั้งอยู่ริมฝั่งตะวันออกตรงโค้งธารทองแดง ด้านเหนือถนนพหลโยธิน ห่างถนนประมาณ ๒๐๐ เมตร ปัจจุบันเหลือแต่ซาก เป็นโบราณสถาน ก่อด้วยหินและปูน ล้ำธารนี้มีน้ำไหลอยู่ตลอดปี เมื่อรัฐบาลให้สร้างบ้านพักสระบุรีและมีรั้วกำแพงล้อมรอบ ได้ล้อมเอาซากพระตำหนักธารเกษมไว้ภายในบริเวณด้วย พระราชนิเวศน์แห่งนี้ มีประวัติกล่าวไว้ในพระราชพงศาวดารว่า จุลศักราช ๙๙๕ (พ.ศ. ๒๑๗๖) เดือน ๑๒ สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง “ทรงพระกรุณาสั่งว่า พันเทศกาลเกี่ยวเข้าแล้วจะเสด็จไปนมัสการพระพุทธรูปบาท ให้ยกช่างไปตกแต่งพระตำหนักใต้ธารทองแดง แลให้ไข่น้ำมาแต่ธารทองแดงให้สนุกสนาน.....เสนาบดีรับพระราชโองการแล้วก็ยกช่างแลไพร่ขึ้นไป.....แลช่างกองใหญ่ยกขึ้นไปทำพระตำหนักริมลำธาร ห้ายธารทองแดง คิดทอด่อน้ำเปิดปิดให้ไหลเชี่ยวมาแต่ธารทองแดง อันพระราชนิเวศน์ซึ่งทำนั้น (อยู่) ในตงพิกษชาติร่มรื่นเขียวชดเป็นทีสำราญราชอุทยาน ปันธเรศตรีศวรกษัตริย์สรรพแสนสนุก แลคิดผ่อนทางชลชลาลัยไหลล้นลงมายังห้วยศิลาตาด จึงให้นามชื่อ พระราชนิเวศน์ธารเกษม” ลำธารตอนนั้นจึงมีนามว่า ธารเกษม ไปตามนามพระราชนิเวศน์ ครั้นถึงเดือน ๔ ขึ้น ๒ ค่ำ ก็เสด็จพระราช-

ดำเนินขึ้นมาพระพุทธบาท กล่าวไว้ในพระราชพงศาวดารว่า พระราชานิเวศน์ธารเกษม
อยู่ห่างพระพุทธบาท ๕๐ เส้น สมเด็จพระนารายณ์มหาราช สมเด็จพระเพทราชา
และสมเด็จพระเจ้าเสือ ก็เคยเสด็จมาประทับ ณ พระราชานิเวศน์แห่งนี้ แต่มิได้กล่าว
ถึงพระมหากษัตริย์ในรัชกาลต่อมาเสด็จมาประทับที่พระราชานิเวศน์ธารเกษม เช่นสมเด็จพระ
พระเจ้าบรมโกศ ก็ว่าเสด็จประทับที่ตำหนักท้ายพิบูล บางที่พระราชานิเวศน์ธารเกษม
จะทรุดโทรมและหักพังร้างมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาแล้ว

๑๑. พระพุทธบาทและโบราณวัตถุสถานในบริเวณ

พระพุทธบาทเป็นปูชนียวัตถุอย่างหนึ่ง ที่พุทธศาสนิกชนนับถือกันมาแต่
โบราณ ถึงกับเชื่อและมีตำนานว่า พระพุทธเจ้าเสด็จมาทรงเหยียบรอยพระพุทธ-
บาทไว้ที่นั่นบ้างที่นั่นบ้าง เช่นที่กล่าวเป็นตำนานว่า พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปลังกา
ทวีป และทรงประทับรอยพระพุทธบาทไว้บนศิลาที่ยอดเขาสุมนกฏู จึงปรากฏว่า
พระพุทธบาทบนเขาสุมนกฏูเป็นบุญสถานที่สำคัญแห่งหนึ่ง สามารถดึงดูดศรัทธาชน
ผู้มีความเลื่อมใสศรัทธา ที่อยู่ห่างไกล พวกกันไปนมัสการ แม้พุทธศาสนิกชนชาวไทย
ก็ปรากฏว่าเคยอุตสาหะพากันไปนมัสการแต่โบราณกาล นอกจากจะเลื่อมใสศรัทธา
พากันไปนมัสการถึงในลังกาทวีปแล้ว พุทธศาสนิกชนผู้มีศรัทธายังพยายามสร้าง
จำลองพระพุทธบาทขึ้นเป็นที่สักการบูชาในท้องถิ่นนั้น ๆ ด้วย เช่น ในสมัยสุโขทัย
พระมหาธรรมราชาที่ ๑ (พระยาไทย) ทรงเลื่อมใสรอยพระพุทธบาทที่เขาสุมกฏู
ในลังกาทวีปมาก ถึงกับเอาแบบอย่างมาสร้างขึ้นประดิษฐานไว้บนเขาใหญ่ที่สุโขทัย
เมื่อ พ.ศ. ๑๙๐๓ และแปลงชื่อภูเขาภูกันนั้นตามชื่อเขาในลังกาไปด้วย เช่นที่กล่าว
ไว้ในศิลาจารึก (หลักที่ ๘) ว่า “เขอนันชื้อสุมนกฏูบรรพต.....เรียกชื่อตั้งอัน

เพื่อไปพิมพ์เอารอยตีนพระพุทธรเจ้าอันเหยียบบนเนื้อจอมเขาสุมนกฏบรรพต...ในลังกา
ทวีปพื้น มาประดิษฐานไว้บนเนื้อจอมเขา...” พระมหาธรรมราชาที่ ๑ คง
จะได้ทรงสักการบูชาเป็นอันมาก อ่างไว้ในศิลาจารึกว่า ประชาชนในท้องถิ่นต่างๆ
สมัยนั้นพากันไปนมัสการเป็นประจำเทศกาล และทรงบอกอานิสงส์ไว้ในจารึก
นั้นว่า “ผู้ใด^๕เห็นรอยฝ่าตีนพระพุทธรเจ้าเรา เถิดบนเนื้อจอมเขาสุมนกฏบรรพต^๕
ด้วยใจอันศรัทธา อันว่าสมบัติทั้งสามอัน^(๑) นี้... จักได้แลบอย่าเลย” รอยพระพุทธร-
บาทบนเขาสุมนกฏ^๕ ต่อมาพระโหราธิบดีอาจารย์นำลงมาประดิษฐานไว้ในมณฑป
ที่วัดตระพังทอง ตำบลเมืองเก่า อำเภอเมือง จังหวัดสุโขทัย ปัจจุบันชาวบ้านเรียก
ภูเขาที่เคยประดิษฐานรอยพระพุทธรบาทนั้นว่า เขาพระบาทใหญ่ เพราะยังมีเขา
พระบาทน้อย อยู่ทางตะวันตกของเมืองสุโขทัยเก่า เป็นที่ประดิษฐานรอยพระบาท
ทำด้วยหินชะนวนอยู่อีกแห่งหนึ่ง

การนับถือรอยพระพุทธรบาท ในประเทศไทยแต่ก่อนมา คงจะแพร่หลาย
อยู่มาก พุทธศาสนิกชนที่เลื่อมใสศรัทธาต่างพยายามจำลองเป็นรอยพระบาท และ
บางแห่งก็แกะหรือสลักเป็นกงจักรและลายลักษณะ เช่นที่เรียกว่ามงคล ๑๐๘ ตามที่
พรรณนาไว้ในพระคัมภีร์ลงในรอยนั้นด้วย แต่บางแห่งก็มีแต่พอสังเขป บางแห่ง
ก็ทำเป็น ๒ รอย เช่น ที่วัดพระยืนใกล้วัดพระแท่นศิลาอาสน์ ในจังหวัดอุตรดิตถ์
บางแห่งก็ทำเป็น ๔ รอย เหลื่อมซ้อนอยู่ในที่เดียวกัน เรียกว่าพระบาท ๔ รอย เช่น
ในจังหวัดภาคเหนือ สมมติว่าเป็นรอยพระบาทของพระพุทธเจ้าที่ล่วงแล้วทั้ง ๔ พระ
องค์ คือ พระพุทธกุกกุสันธะ พระพุทธโกนาคมน์ พระพุทธกัสสป และพระพุทธ
โคตมะ บางแห่งก็ทำเป็นพระบาทตะแคง เช่นที่วัดพนมวัน อำเภอเมือง จังหวัด

(๑) สมบัติทั้ง ๓ คือ มนุษยสมบัติ สวรรคสมบัติ และนิพพานสมบัติ

นครราชสีมา และยังมีในที่อื่นอีกเป็นอันมาก รอยพระบาทเช่นที่กล่าวมานี้ ต่าง
สร้างกันขึ้นเป็นที่สักการบูชา อุทิศต่อพระพุทธเจ้า อย่างที่เรียกว่า อุทเทสิกเจดีย์
ด้วยความเลื่อมใสศรัทธา

แม้จะมี “พระบาทจำลอง” ขึ้นสำหรับกราบไหว้บูชากันในบ้านเมืองเรา
แล้วก็ตาม แต่ก็น่าจะยังไม่พอใจหรือไม่พอแก่ความเลื่อมใสศรัทธา จึงปรากฏเป็น
ตำนานมาว่า พุทธศาสนิกชนชาวไทยบางพวก มีศรัทธาแก่กล้าพากันไปนมัสการพระ
พุทธบาท ถึงยอดเขาสุมนกฏในลังกาเนือง ๆ ตลอดเวลาหลายศตวรรษ จนปรากฏ
ในพระราชพงศาวดารและคำให้การขุนโกลน เรื่องพระพุทธบาท (ในประชุมพงศาว-
ดารภาคที่ ๗) ว่าในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม (พ.ศ. ๒๑๖๓-๒๑๗๑) พระ
ภิกษุสงฆ์ (ไทย) พากันไปนมัสการพระพุทธบาท ณ เขาสุมนกฏ และได้ทราบจาก
ทางลังกาว่า “ฝ่าพระบาทมีอยู่ ณ กรุงศรีอยุธยา อยู่บนยอดเขาสุวรรณบรรพต (๑)
ข้างทิศอุดร สถิตเหนือกรุงศรีอยุธยา” ครั้นพระสงฆ์กลับเข้ามาจากลังกา ได้
กราบทูลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมทรงทราบ จึงโปรดให้มีตราสั่งหัวเมืองให้เที่ยว
ตรวจค้นดูตามภูเข่า เจ้าเมืองสระบุรีสืบได้ความจากพราหมณ์ว่า “มีศิลาเป็นลัน
ถอดปิดอยู่ มีน้ำขังอยู่ในรอยแต่พอเอนอกกินได้ ครั้นนายพรานยิงเน่อกเข้า
ลำปาก เน่อนก็วิ่งไปถึงฝ่าพระบาท ได้กินน้ำในรอย ก็หายดีไป นายพราน
นั้นเห็นประหลาดอยู่ เข้าไปดูเห็นศิลาลันถอดมีน้ำขังอยู่ นายพรานจึงตักน้ำนั้น

(๑) คำให้การขุนโกลน เรื่องพระพุทธบาท ในประชุมพงศาวดารภาคที่ ๗ เรียกว่า เขา
สัจพันธบรรพต เขาลูกนี้จึงเรียกกันเป็น ๒ ชื่อ เรียกสุวรรณบรรพต ตามชื่อภูเข่า
เรียกสัจพันธ ตามชื่อพระฤๅษี หรือนายพราน ซึ่งใน “บุณโณวาทคำฉันท์” และ
ใน “คำให้การชาวกรุงเก่า” ว่าแก่อาศัยอยู่ที่เขานี้

มากขึ้น นายพรานเป็นเกลื่อนกลาดก็หายหมด จึงวิตนาเสียให้แห้งแล้วจึงเห็นพระ
(ลาย) ลักษณะสำคัญว่าเป็นรอยคนโบราณ ” เจ้าเมืองสระบุรีจึงบอกเข้ามายังกรุงศรี-
อยุธยา เมื่อ พ.ศ. ๒๑๖๗^(๑) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงดีพระทัย เสด็จไปทอดพระ-
เนตร “ พรานบุณเป็นมัลลเทศก์นำลัดดัดตงไปถึงเชิงเขา สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ตรัสทอดพระเนตรเห็นแท่นเป็นรอยพระพุทธรูปที่มีลายลักษณะก่งจักร ประกอบด้วย
มหามงคล ๑๐๘ ประการ สมด้วยพระบาลี แล้วตอ้งกับเมืองล้งกาบอกเข้ามาว่า กรุง-
ศรีอยุธยามีรอยพระพุทธรูปอยู่เหนือยอดเขาสุวรรณบรรพต ก็ทรงพระโสมนัสปรีดา
ปราโมทย์ ถวายทศนัชน์เหนืออุตมางคศิโรตม์ด้วยเบญจางคประดิษฐ์เป็น หลายครา-
กระทำสักการบูชาด้วยรูปเทียนคันธธระสนัมนัมิได้ ทังท้าวพระยาเสนาบดี กระวีราช
นักปราชญ์บัณฑิตยชาติทั้งหลาย ก็ถวายวันทนประนตน์นมเกล้าด้วยเบญจางคประดิษฐ์
ต่างคนมีจิตโสมนัสปราโมทย์ยิ่งนัก กระทำสักการบูชา สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอุทิศ
ถวายวนาสถที่เป็นบริเวณออกไปโยชนัหนึ่งโดยรอบ แล้วทรงพระกรุณาตรัสสั่งให้
ช่างจัดการสถาปนาเป็นมรฎปสวมพระบรมพุทธรูป แลสร้างพระอุโบสถพระวิหาร
การเปรียญ ตึกกว้านกุฎิสงฆ์เป็นเอนกนุประการ แล้วให้ฝรั่งสองกล้งตัดทางสกล-
มารคกว้างสิบวาตรตรงตลอดถึงท่าเรือ^(๒) ให้แผ้วถางทูปราบให้ราบรื่นเป็นถนนหลวง
เสร็จ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับท่าเรือ ทรงพระกรุณาสั่งให้ตั้งพระราชนิเวศน์
ตำหนักฟากตะวันออก ให้ชื่อพระตำหนักท่าเจ้าสนุก ทรงพระกรุณาเร่งรัดให้ช่าง
สร้างมรฎปพระพุทธรูปและอาวาสบริเวณทังปวงสี่ปีจึงสำเร็จ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
เสด็จขึ้นไปทำการฉลอง มืงานมหรสพสมโภชเจ็ดวัน แล้วเสด็จกลับยังกรุงเทพ-
มหานคร (๓)

(๑) ถึงบัดนี้ได้ ๓๓๖ ปี

(๒) ดู — อธิบายหมายเลข ๑ และดู — เส้นทางฝรั่งสองกล้งในแผนที่

(๓) ข้อความจากพระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา

เมื่อเข้ามัสการพระพุทธบาทและฟังอ่าน “บุณโณวาทคำฉันท์” แล้ว
 ควรชมโบราณวัตถุสถานและบริเวณ ดังต่อไปนี้

(๑) พระมณฑปพระพุทธบาท พระมณฑปใหญ่สร้างครั้งสมเด็จพระเจ้า
 ทรงธรรม ที่กล่าวไว้ในพระราชพงศาวดาร ดังยกมากล่าวข้างต้นนั้น สมเด็จพระยา
 ดำรงราชานุภาพทรงวินิจฉัยว่า คงจะโปรดให้สร้างไว้เป็นมณฑปโถงเครื่องไม้ ไม่มี
 ฝาผนัง ต่อมาในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง โปรดให้สร้างเป็นพระมณฑป
 ก่ออิฐเปลี่ยนเครื่องไม้ของเดิม ซึ่งสร้างมาแต่รัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม แต่ยังคง
 สร้างเป็นมณฑปโถงยอดเดียวอย่างแต่ก่อน ต่อมาในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าเสือ มีกล่าว
 ไว้ในพระราชพงศาวดารว่า “ในปีมะเมียจัตวาศก (จุลศักราช) ๑๐๖๔ (พ.ศ. ๒๒๔๕)
 ทรงพระกรุณาให้ช่างต่ออย่างพระมณฑปพระพุทธบาทให้มียอด ๕ ยอด ให้ย่อเก็จมี
 บันแถลงและยอดแทรกด้วย นายช่างต่ออย่างแล้วเอาเข้าทูลถวาย จึงมีพระราชดำรัส
 สั่งให้ปรุงเครื่องบนพระมณฑปตามอย่างนั้นเสร็จ จึงเสด็จพระราชดำเนินโดยขบวนพยุห-
 บาตราชลมารคสอดลมารค ขึ้นไปนมัสการพระพุทธบาทตามอย่างพระราชประเพณีมาแต่
 ก่อน แล้วทรงพระกรุณาให้ช่างพนักงานจับการยกเครื่องบนพระมณฑปพระพุทธบาท
 ขณะนั้นสมเด็จพระสังฆราชตามเสด็จขึ้นไปช่วยเป็นแม่การด้วย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
 มีพระทัยปราโมทย์ยิ่งนัก จึงทรงพระกรุณาบอกการทั้งปวงถวายให้สมเด็จพระสังฆราช
 เป็นแม่การ แล้วเสด็จกลับยังกรุงเทพมหานคร ”

สมเด็จพระสังฆราชองค์นี้ ในคำให้การขุนโชน เรียกว่า “สมเด็จพระเจ้า
 แดงโม” ถ้าเช่นนั้น ก็เป็นองค์เดียวกับที่ซ่อมวัดใหญ่สุวรรณาราม ที่จังหวัดเพชรบุรี
 และว่าท่านให้ตัดต้นไม้ใหญ่ประมาณ ๓ อ้อม ข้างมณฑปพระพุทธบาท ซึ่งมีมาแต่

โบราณ ท่านจึงลงโลหิตถึงแก่มรณภาพ ทีกเล่าไว้ในพระราชพงศาวดารว่า “ฝ่าย
นายช่างกระทำการมรณูปพระพุทธรบาท ยกเครื่องบนแล้ว จึงจับการปูนแลรักต่อไป
แลการทองแลการกระจกนั้นยังมิได้สำเร็จ” นั้น ซึ่งคงจะเป็นเพราะสมเด็จพระสังฆราช
แต่งไม่ถึงแก่มรณภาพเสียก่อน การปฏิสังขรณ์พระมณฑปพระพุทธรบาทในรัชกาล
สมเด็จพระเจ้าเสือ จึงยังไม่เสร็จบริบูรณ์

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงวินิจฉัยไว้ว่า “พิเคราะห์ดูอายุ
พระมณฑป ตั้งแต่พระเจ้าปราสาททอง สร้างมาได้ ๖๙ ปี คงชำรุดมากจึงเป็นเหตุให้
พระเจ้าเสือทรงสร้างเปลี่ยนใหม่ ที่ให้แก้เครื่องบนเป็น ๕ ยอดนั้น น้ำหนักมากขึ้น
จึงเป็นเหตุให้ก่อฝาอุดช่องทำเป็นผนังทึบ มิได้เป็นมณฑปโปร่งดังแต่ก่อน” ต่อมาใน
รัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ ว่าเมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๒๕๐ “มีพระราชโองการสั่งให้
ช่างกระจก ประดับกระจกแผ่นใหญ่ในผนังพระมณฑปพระพุทธรบาท แล้วปิดทอง
ประทาสีในที่มีลาย” ในเรื่องนี้สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงวินิจฉัยว่า ที่
ในพงศาวดารว่า “ประดับกระจกแผ่นใหญ่นั้น” ก็ตรงกับที่กล่าวในบุญโคเวท
คำฉันท์ (หน้า ๒๓) ว่า

“ผนังดาษกระจกแจ่ม ชวลิตงามเงา
กลแก้วผลึกเพรา รลอกเลื่อนลลานไป”

ความชัดว่าประดับด้วยกระจกเงา ปัญหามีแต่ว่า ถ้าประดับด้วยกระจกเงานั้นทำไม่ได้
ในเมืองไทย เอาแผ่นกระจกเงานั้นมาแต่ไหน ข้อนี้เผอิญอาจจะตอบได้แน่นอนว่า
แผ่นกระจกเงานั้น เดิมประดับฝาผนังพระที่นั่งดุสิตสวรรค์ธัญญมหาปราสาท (ใน
พระนารายณ์ราชนิเวศน์) ณ เมืองลพบุรี ยังสังเกตเห็นรอยต่อแผ่นกระจกที่ผนัง

ปราสาทได้จนบัดนี้ กระจากเงา^๕นั้นคงได้มาแต่เมืองมรังเศสแต่ครั้งสมเด็จพระนารายณ์ และประดับฝาปราสาทตามอย่างห้องแก้วที่วังเวอชาย ตั้งแต่สมเด็จพระนารายณ์สวรรคต พระเจ้าแผ่นดินไม่ได้ไปประทับที่เมืองลพบุรีมา ๒ รัชกาล ตลอดเวลากว่า ๒๐ ปี พระราชมนเฑียรที่เมืองลพบุรีคงถูกทอดทิ้งทรุดโทรมมาก และมีได้มีเจตนาที่จะบูรณะปฏิสังขรณ์อีก พระเจ้าท้ายสระทรงสร้างมณฑปพระพุทธบาท ซึ่งยังคงอยู่ จึงโปรดให้ปลดกระจากเงาจากฝาพระที่นั่งดุสิตสวรรค์ธัญญมหาปราสาทไปประดับฝาผนังพระมณฑป อย่างว่า “ไปปล่อยพระบาท เป็นแน่ ดั่งนี้ไม่มีที่สงสัย เมื่อทรงสร้างพระมณฑปเสร็จแล้ว ก็มีการฉลองตามประเพณี”

ที่พรรณนาไว้ใน “บุณโณวาทคำฉันท์” ว่า

๑ ห้ายอดยเยียมเมฆ จรัสดวงวิเชียรฉาย
รวลิตพรรณราย รยับโชติสุริยงค์

ฯลฯ

ฯลฯ

นั้น เป็นการพรรณนาพระมณฑปเมื่อสร้างขึ้นใหม่ตั้งแต่สมัยสมเด็จพระเจ้าเสือ และมาเสร็จในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ ต่อมาในรัชกาลสมเด็จพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ (๒๓๐๑-๒๓๑๐) พม่าเข้ามัลล้อมกรุงในปี พ.ศ. ๒๓๐๙ พวกจีนในกรุงศรีอยุธยาอาสาต่อสู้ข้าศึก จึงโปรดให้จัดเป็นกองทัพเงินตั้งค่ายต่อสู้พม่าอยู่ ณ คลองสวนพลู ภายหลังจีนพวกนั้นคบคิดกันประมาณ ๓๐๐ เศษ ชวนกันขึ้นไปทำลายพระมณฑปพระพุทธบาท เลิกเอาแผ่นเงินที่คาดพันและทองคำซึ่งแผ่หุ้มพระมณฑป (น้อย) อยู่ นั้นมาสิ้น แล้วเอาเพลิงเผาพระมณฑปใหญ่เสีย ในครั้งกรุงธนบุรีเป็นเวลาติดศึกสงครามจึงเพียงแต่โปรดให้ขึ้นไปทำแต่หลังคามุงกระเบื้องกันพระพุทธรูปไว้พลาง ยังหาได้สร้างพระ

มณฑปขึ้นใหม่ไม่ ถึงรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า-
จุฬาโลกมโปรดพระมณฑป ๕ ยอด จึงให้สมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้ากรมพระราชวัง
บวรมหาดสูรสิงหนาท เสด็จขึ้นไปทรงอำนวยการปฏิสังขรณ์พระมณฑปพระพุทธบาท
และสร้างเป็นยอดเดียวเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๐ นอกจากพระมณฑปใหญ่และพระมณฑปน้อย
แล้ว ก็คงจะได้โปรดให้ซ่อมแซมสิ่งที่ชำรุดทรุดโทรมโดยทั่วไป ต่อมาในรัชกาลที่ ๓
ได้โปรดให้ซ่อมแซมพระมณฑปใหญ่ และมีเหตุไฟเหียนบุชาไหม้มาแล้วลามไหม้พระ
มณฑปน้อยที่สวมรอยพระพุทธบาท ต้องทำขึ้นใหม่ ถึงรัชกาลที่ ๔ โปรดให้สร้าง
เครื่องบนพระมณฑปใหญ่และสร้างพระมณฑปน้อย เปลี่ยนของซึ่งสร้างไว้แต่ครั้ง
รัชกาลที่ ๓ แล้วเสด็จขึ้นไปทรงนมัสการพระพุทธบาทและทรงยกยอดพระมณฑป เมื่อ
วันขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือน ๓ ปีระกา พ.ศ. ๒๔๐๔ เมื่อตอนปลายรัชกาลที่ ๕ เครื่องบนพระ
มณฑปชำรุดมาก ต้องรื้อทำใหม่ทั้งหมดและมาสำเร็จบริบูรณ์เมื่อในรัชกาลที่ ๖ พระ
บาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จขึ้นมายกพระจุลมงกุฎเหนือพุ่มข้าวบิณฑ์เมื่อ
พ.ศ. ๒๔๕๖ ต่อมาสิ่งก่อสร้างที่พระพุทธบาทได้ทรุดโทรมลงตามกาลเวลา สมเด็จพระ
พุทธาจารย์ (พุทธสโร นวม) ผู้กำกับการพระพุทธบาทได้เอาเป็นธุระปฏิสังขรณ์โดย
ทั่วไป และปฏิสังขรณ์พระมณฑปขึ้นใหม่ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน
ได้เสด็จพระราชดำเนินมาทรงยกยอดพระมณฑป เมื่อวันที่ ๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๕

(๒) บานประตูพระมณฑป ประตูเข้าพระมณฑปใหญ่มี ๔ ช่อง อยู่
ด้านตะวันออก ๒ ช่อง คือ ช่องเหนือ ๑ และใต้ ๑ อยู่ด้านตะวันตก ๒ ช่อง คือ
ช่องเหนือ ๑ ใต้ ๑ เช่นกัน ประตูทั้ง ๔ ช่องนี้มีบานทำเป็นลายประดับมุก เหมือน
กันทุกประตูๆ ละ ๒ บาน รวมเป็น ๘ บาน ว่าเป็นของสร้างขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระ

พระเจ้าบรมโกศ ครั่งกรุงศรีอยุธยาทั้ง ๘ บาน เช่นที่พรรณนาลวดลายไว้ในบุณโณวาท
คำฉันท์ (หน้า ๒๔) ว่า

๑ ใบบานทวารศ	รดับมุกดูพรายพรรณ
เพียงพิษณุกรรมสรรค์	นฤมิตรประดิษฐ์แปลง
๑ แม่ลายแลบุตกหนาบ	ฉลุช่อชวาลแสง
เกี่ยวก้านกนกแพลง	พิศสัตว์ชวัตถวง
๑ กชสีหสังหาราช	มยุเรศเหมหงส์
องคทยศยง	หนุมานทยานกาย
๑ สุกْرِพในเครือวัลย์	กัมพูชรรคชญา
พาลิผู้เลิศชาย	ตระบะลากระบิลครัน
๑ ฉลุมุกทุกทวาร	อัฐบานบเพี้ยนกัน
ล้วนแล้ว ณ เครือพร-	ณรายพรายลลายตา

ที่ว่า พวกจีนค้ายคลองสวนพลูคบคิดกันขึ้นไปตอกทองและแผ่นเงิน แล้ว
เอาเหล็กเผาพระมณฑปใหญ่เส้นนั้น บานประตูมุกคงจะเสียหายนะ แต่เฉพาะประตูทิศ
ตะวันตกเฉียงเหนือ “พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดให้สร้างขึ้นใหม่ตาม
แบบอย่างพระเจ้าบรมโกศได้ทรงสร้างขึ้นไว้” นั้น คงจะโปรดให้สร้างแต่เพียง ๒ บาน
ด้านตะวันตกเฉียงเหนือ เพราะตรวจดูเห็นมีลวดลายผิดอีก ๖ บานในช่องประตูอื่น
และดูใหม่กว่าบานอื่นๆ ด้วย บานประตูช่องตะวันตกเฉียงใต้ ยังมีรอยรักระเหาะ
หลุดชำรุดปรากฏอยู่ อาจชำรุดมาแต่เดิมครั้งพวกจีนค้ายคลองสวนพลูมาทำลายก็ได้

นับว่าเป็นโชคดีไม่น้อยที่ยังมีฝีมือประดับมุกกรุงศรีอยุธยาเหลือไว้ ให้เรา
ได้เห็นที่บ้านประตูพระมณฑปพระพุทธรูปอีกแห่งหนึ่ง ฝีมืองามมากจริง ๆ ยิ่งมาได้

อ่านคำพรรณนาของพระมหานาค ใน “บุณโณวาทคำฉันท์” และของสุนทรภู่ใน “นิราศพระบาท” แล้ว คุณจะเห็นงามยิ่งขึ้น

(๓) หน้าบันเหนือประตูพระมณฑป พรรณาไว้ใน “บุณโณวาทคำฉันท์” (หน้า ๒๓ - ๒๔) ว่า

๐ หน้าบันเข็จบรร	ผจงบันเป็นโกสัย
ทรงไอยราตรี -	เคียรงามด้วยางอน
๐ ช้อยกรชูล้ง -	ขลังวาลบวร
แสงรัตนสนทร	ประกายมาศเลื่อมกัน

ปัจจุบันนี้ หน้าบันเหนือประตูพระมณฑปทำเป็นรูปพระนารายณ์ทรงครุฑ

(๔) เสือเงินปูพื้นภายในพระมณฑปใหญ่ สมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ทรงพระราชศรัทธาให้แผ่แผ่นเงินปูลาดพื้นภายในพระมณฑป อย่างที่พรรณนาไว้ใน “บุณโณวาทคำฉันท์” (หน้า ๒๕) ว่า

๐ พื้นในหิรัญลาด	กิสะอาดอล้งการ
ราบรอบพระบาท	ทศพลวิมลมี

ต่อมาในรัชกาลสมเด็จพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ พวกจีนค้ายคลองสวนพลูได้มาเลิกเอาทองคำหุ้มพระมณฑปน้อย และแผ่นเงินที่ปูไปเป็นประโยชน์ของตนเสีย เมื่อมาซ่อมขึ้นในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ ก็คงจะทำแผ่นเงินแผ่ปูลาดเช่นเดิม สุนทรภู่จึงกล่าวไว้ใน “นิราศพระบาท” ว่า “ที่พื้นนั่งลาดด้วยแผ่นเงินงาม”

ครั้นในรัชกาลที่ ๔ ปรากฏว่า “^๕พินในมณฑปเดิมปูแผ่นเงิน กาลนานมาแผ่นที่เชื่อมกันเข้าไว้หลุดออกจากกัน ก็เป็นแง่เหลี่ยมเกี้ยวผ่านงัสต์บุรุษขาดไป ฤดูหนึ่งก็หลายสิบคน จะเชื่อมเสียใหม่ก็เห็นจะไม่ติด จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์ (ต่อมาเป็นกรมพระ) เป็นแม่กองเอาแผ่นเงินเดิมมาหลอมชักเป็นลวดเส้นแบนสานเป็นเสื่อเงินขึ้น (๑) เสื่อเงินนี้ได้ซ่อมกันขึ้นอีกหลายคราว ที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันนี้ เป็นของทำขึ้นใหม่ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๔ เป็นเงิน ๑๓๗.๑๓๕.๗๑ บาท

(๕) กำแพงแก้วรอบชั้นทักษิณ สมเด็จพระมหารัชมังคลาจารย์ ทรงวินิจฉัยว่าเป็นของสร้างขึ้นในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง เพราะปรากฏของที่ทำด้วยหินอ่อน เช่น หัวเม็ดและใบเสมาบนกำแพงแก้วรอบพระมณฑป เหมือนกันกับหัวดุษฎีนิเวศน์ เป็นแบบอย่างครั้งสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง แด่กำแพงแก้วนี้ เมื่อครั้งสมเด็จพระเจ้าบรมโกศเสด็จขึ้นมหาราชพิธีและสมโภชพระพุทธบาท เขาคงจะติดโคมไฟสว่างไสว พระมหานาคจึงพรรณนาไว้ว่า

๑ ปรากฏการประกอบโคม สว่างแสงเสมอจันทร์
แจ่มแจ้งทั่ววัน

บุรุษบรรดา

(๖) พระมังกุฎพันธะเจดีย์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้สร้างขึ้นบนลานด้านเหนือโถงพระมณฑป ปรากฏในพระราชหัตถเลขาถึงพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว (ฉบับหมายเลข ๓๑) ลงวันที่ ๒๒ กุมภาพันธ์ ๒๔๐๔ ตอนหนึ่งว่า “การในพระพุทธบาทนั้น วันนั้น (ขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือน ๓) ได้ยกยอดพระมณฑปและบรรจุพระบรมธาตุในพระเจดีย์ที่ขึ้นสร้างขึ้นบนลานพระพุทธบาทแล้วได้ยกยอด การเป็นเสร็จแล้ว ได้ถวายผ้าไตรจีวรกับย่ามแก่พระสงฆ์ ๑๗ รูป ที่เป็นแม่กองแลรักษาพระพุทธบาท ขอถวายพระพรราชกุศลมา”

(๑) พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔

(๓) **บันไดขึ้นพระมณฑป** บันไดสำหรับขึ้นมัสการพระพุทธบาทมี ๒ ทางคือ ทางทิศตะวันตก และทางทิศเหนือ ที่เชิงบันไดทั้งสองทาง มีหัวนาคหล่อสำริด แต่บันไดทิศตะวันตก เป็นนาค ๕ เศียร เป็นของหล่อขึ้นในรัชกาลที่ ๑ ประจำเชิงบันได ๒ สาย ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ โปรดให้สร้างทางบันไดเพิ่มขึ้นอีกสายหนึ่ง เป็น ๓ สาย และหล่อศีรษะนาคด้วยสำริดประจำราวบันไดเพิ่มขึ้นอีกด้วย

ส่วนเศียรนาคหล่อสำริดอีกคู่หนึ่ง ที่ประจำราวบันไดทางทิศเหนือตรงประตูยักษ์เข้ามานั้น เป็นนาคเจ็ดเศียร แต่ละเศียรสวมมงกุฏ เป็นของมีมาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา กล่าวกันว่าสร้างขึ้นในรัชสมัยสมเด็จพระบรมโกศ พระมหานาคพรรณนาไว้ใน “บุณโณวาทคำฉันท์” ว่า

๑ บันไดไศลลาด

อรุณราชเจ็ดเศียร—

ขเล็กพังพานมี

พิษเพียงประไลยกัลป์

แต่ที่สุนทรภู่พรรณนาไว้ใน “นิราศพระบาท” ว่า

“บันไดนาคในบันไดนั้น

ดูผกผันเพียงจะเลื้อยออกโลดเล่น

ขยาเขียวขบปากเหมือนนาคเป็น

ตาเขม้นมองมั่งสะดุ้งกาย”

เห็นจะกล่าวถึงนาค ๕ เศียร ทางบันไดตะวันตก หรืออาจพรรณนาถึงนาค ๗ เศียร เชิงบันไดเหนือก็ได้ เพราะพรรณนาตามลำดับเข้ามาแต่ทางประตูยักษ์ (ดู-นิราศพระบาท หน้า ๓๔)

เรื่องเศียรนาคเชิงบันไดนี้

เป็นที่สงสัย

(๔) **กู่พระสังพันธดาบศ** อยู่เชิงเขาด่านเหนือริมลานพระบาท สร้างไว้เป็นที่ระลึกตามตำนานที่ว่า เป็นผู้ทูลอาราธนาพระพุทธเจ้าให้ทรงเหยียบรอยพระบาทไว้ พระมหานาค กล่าวถึงว่า

๑ อวาสพระลานเลียน	คุดแว่นสุวรรณสรรค์
มีรูปพระสัจพันธ์-	ธดาบศบรรพชา
๑ ผดุงไว้จะหวังแจ้ง	กิจโดยดำนาคมา
คือองค์ดาบศอา-	ราชนรอยพระบาททางค์

ใครจะเป็นผู้สร้างไว้แต่เมื่อไรหาทราบไม่ สุนทรภู์กล่าวถึงว่าอยู่ที่ศประจิม ที่อยู่
ปัจจุบันนี้จะย้ายเลื่อนกันมาภายหลังหรืออย่างไรไม่ทราบ คือ กล่าวว่า

“ ติศประจิมริมฐานมณฑปนั้น มีดาบศรูปปั้นยังพื้นขาว
นุ่งหนังพยัคฆาชฎายาว ครั่งเคราคราวหนดแซมสองแก้มคาง ”

เดี๋ยวนี้ดูรูปดาบศไม่รู้ว่ำนุ่งหนังพยัคฆ์ และพนักก็ไม่ขาว เพราะปิดทองสุกอร่ามไปหมด

(๕) ยักษ์เฝ้าประตูเข้าลานพระพุทธรบาท ยักษ์ปูนปั้น ๒ คน ยืนอยู่
ริมประตูนอกกำแพงกันลานพระพุทธรบาท แต่ละตนบนเป็นยักษ์หลายหน้า พระมหา
นาคพรรณนาไว้น่าฟังมาก ว่า

๑ หน้าลานปรากฏกัน	สถลมารครัถยา
ผู้เฝ้าทวาร	อิสรสองตระบองกุม
๑ หน้ายันแสะยะโษฐ์	คุดโกธประชาชุม
หากเดชพระจอมจุม-	พลบ้องบไภยันต์

เมื่อสุนทรภู์มาพระบาท ได้เห็นยักษ์ ๒ ตนนี้ ก็พูดถึงไว้คล้ายๆ กันว่า

“ ทวารที่ตรงหน้าบันไดนาค มีรูปรากษสสองอิสรขยัน
ยืนยังพื้นแสะเยว้อยู่อย่างเป็น ”

แต่ยักษ์ ๒ ตนปัจจุบันนี้ เป็นของสร้างซ่อมขึ้นใหม่ คงจะซ่อมตามรูปเดิม หวังยักษ์
ของเก่าก็ยังเก็บรักษาไว้

(๑๐) อ่างแก้ว เป็นอ่างเก็บน้ำฝน สมเด็จพระนารายณ์ โปรดให้ก่อเป็นคันกำแพงขึ้นที่เชิงเขาโพธิ์ลังกา อยู่ด้านตะวันออกเฉียงเหนือพระมณฑป สำหรับขังน้ำฝนที่ตกและไหลลงมาตามไหล่เขา เก็บน้ำไว้ใช้สอยบริโภคน้ำ พระมหานาคกล่าวถึงอ่างแก้วนี้ว่า

๑ ก่อกอบเป็นอ่างแก้ว กระหนาบแนวศิขรชั้น
ทดท้อธาราสรพรพ์ ประปรีย์ไหลจึงไซจร*

ถ้าพิจารณาคุณลักษณะของอ่างแก้วและนึกถึงเวลาที่ยังขังน้ำไว้ได้ คงจะจุน้ำไม่น้อย และคงจะทำให้ บริเวณนั้นชุ่มเย็น เป็นแหล่งที่หล่อเลี้ยงไม้ดอกไม้ผลให้งอกงาม ส่งกลิ่นหอมฟุ้งไปทั่ว ทั้งคนและพืชพรรณไม้คงได้อาศัยน้ำและความชุ่มเย็นทั่วถึงดีอยู่ ตามคำให้การขุนโชนบอกว่า ในสมัยกรุงศรีอยุธยา มีขุนนางผู้มีบรรดาศักดิ์ทำหน้าที่รักษาอ่างแก้วถึงสองคน คือ หมื่นทิพชลธิ และ หมื่นศรีคงคา เสียตายที่ปัจจุบันอ่างแก้วชำรุดน้ำรั่วไหลจนใช้การไม่ได้

(๑๑) พระวิหารหลวง ตั้งอยู่บนลานเบื้องล่างทางทิศตะวันตกพระมณฑป (หมายเลข ๓ ในแผนที่) เป็นของสร้างขึ้นไว้แต่รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ครองกรุงศรีอยุธยา เรียกกันอีกอย่างหนึ่งว่าท้องพระโรง คงจะใช้เป็นท้องพระโรงมาแต่ก่อนหรือในบางโอกาส ในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๔ มีกล่าวว่า “การพิหาร ๑๖ ห้อง ที่เรียกว่าท้องพระโรงแห่งหนึ่ง บานประตูและหน้าต่างสะกดเป็นดวงตรา (ประจำรัชกาล) พระเจ้าแผ่นดินทั้ง ๔ พระองค์ (ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์) กางอยู่แต่ที่เขียนลายเพดาน” พระวิหารหลวงนี้ได้รับการปฏิสังขรณ์กันตลอดมา เดิมนั้นจัดเป็นพิพิธภัณฑสถานสำหรับเก็บและจัดตั้งของที่มีคุณค่าพิเศษวิเศษมา พระพุทธบาท

* บางฉบับว่า “ทดท้อธาราสรพรพ์ ประปรีย์ไหลจึงไซจร”

และโบราณวัตถุที่เกี่ยวข้องด้วยพระพุทธบาท มีของที่นำศึกษานำรู้ หลายอย่าง

(๑๒) พระราชวังท้ายพิบูล พระราชานิเวศน์แห่งนี้อยู่เชิงเขาทางทิศตะวันตกของพระมณฑป สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมโปรดให้สร้างขึ้นเป็นที่ประทับมาแต่แรกพบพระพุทธบาท ครั้นมาในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททองได้โปรดให้สร้างพระราชานิเวศน์ธารเกษมขึ้นอีกแห่งหนึ่ง แต่เข้าใจว่าพระราชานิเวศน์ธารเกษมนั้น คงจะปล่อยให้ทรุดโทรมไปตั้งแต่ปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา จึงปรากฏในพระราชพงศาวดารว่า เมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมโกศเสด็จขึ้นมานมัสการพระพุทธบาท ได้เสด็จประทับที่พระตำหนักที่ประทับท้ายพิบูล ที่พระมหานาคกล่าวไว้ว่า

๑ มีราชพระนิเวศน์

กระษัตริย์เสด็จสโมส

เกษมสันต์ประชากร

สุขพ้นจะพิสดาร

อาจหมายถึงพระราชานิเวศน์ท้ายพิบูลนี้ก็ได้ แต่อาจหมายถึงพระราชานิเวศน์ธารเกษมด้วยก็ได้ พระมหากษัตริย์ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อเสด็จพระพุทธบาท แต่ก่อนก็คงเสด็จประทับที่พระราชวังท้ายพิบูล มีกล่าวไว้ในพระราชพงศาวดารครั้งรัชกาลที่ ๔ ว่า “พระราชวังเก่าที่ท้ายพิบูล ก็ได้ทำขึ้นใหม่ มีพระที่นั่งและเรือนประเทียบขึ้นหลายหลัง” เดียวกันยังมีกำแพงกันเป็นขอบเขตอยู่

(๑๓) เขาโพธิ์ลังกา ตั้งอยู่ด้านตะวันออกพระมณฑป เขาสูงนักกระมังที่เรียกว่า สุวรรณบรรพต ในพระราชพงศาวดาร ที่มาเรียกว่า เขาโพธิ์ลังกา คงจะเนื่องจากได้นำเอาพันธุ์พระศรีมหาโพธิ์จากลังกามาปลูกไว้ ภายหลังที่ค้นพบพระพุทธบาทแล้ว จันทน์โพธิ์ขึ้นเรียงรายไปบนเขานั้น เมื่อสุนทรภู่ไปนมัสการพระบาทก็ได้ขึ้นไปบนเขาสูงและพรรณนาไว้ใน “นิราศพระบาท” ว่า

“อธิษฐานแล้วลาผ้าพระบาท เทียวประพาสในพนมพนาสันต์
ชั้นเขาโพธิ์ลังกาศิลาชั้น มีสำคัญรุกขโพธิ์ลังกาเรียง ”

นอกนั้นก็มียาวารเก้ออีก ๒ หลัง คือวิหารแกลบ (หมายเลข ๑๖ ในแผนที่) วิหารขาว (หมายเลข ๑๗) และศาลาการเปรียญ (หมายเลข ๑๘) เดียวนี้มีอาคารสร้างเพิ่มขึ้นใหม่อีกด้วย

(๑๔) เขาขาด อยู่ถัดเขาโพธิ์ลังกาไปทางตะวันออกเฉียงเหนือ ถ้ามองจากทางเหนือ เช่นมองมาจากถนนพหลโยธิน จะเห็นเขาขาดอยู่ในพื้นที่เกือบระดับเดียวกับที่ราบแถวนั้น แต่ถ้าเราไปทางถนนบ่อพราน ซึ่งอยู่ทางใต้จะมองเห็นเขาขาดอยู่ในระดับสูง สุนทรภู่ทำนายเรื่องเขาขาดที่ท่านได้ฟังเล่ามากล่าวไว้ใน “นิราศพระบาท” ว่า

“ถึงเขาขาดฟ้ามถึงนามเขา ผู้ใหญ่เล่ามาให้ฟังพิ่งซา
ว่าเดิมรทศกัณฐ์เจ้าลงกา ลักส์ดาโนมฉายมาทำยรด
หนีพระรามกลัวจะตามมารุกรบ กงกระทบเขากระจายทะเลายหมด
ศิลาแตกแหลกลงด้วยกงรด จึงปรากฏตั้งนามมาตามกัน ”

ถัดเขาขาดไปทางตะวันออกมีศิลาจารึกพระบรมนามาภิไธย จ.ป.ร.

(๑๕) ถ้าประทุน อยู่เชิงเขาถ้าประทุน ทิศใต้เขาโพธิ์ลังกา ฟังได้ถนนบ่อพราน เป็นถ้ำอยู่ผิวพื้นดินเข้าไปไม่ลึกนัก สุนทรภู่กล่าวถึงไว้ใน “นิราศพระบาท” ว่า

“มาถึงเชิงศรีศรีถ้ำ ศิลาเงาเงอมแหงนเป็นแผ่นเฟิน
ไม้รวกรอบขอบเขาลำเนาเนิน พิศเพลินพฤษาบรรดามี
อันชื่อถ้ำแต่บุราณเรียก ชื่อสำเหนียกถ้ำประทุนศรีศรี
สำคัญปากภูหาศาลามี ชวนสตรี.....”

ปัจจุบันนี้ “ไม้รวกรอบขอบเขา” ไม่มีแล้ว เมื่อในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงออกแบบพระเจดีย์เหมือนองค์พระปฐมเจดีย์ โปรดสั่งให้ทำเป็นพระเจดีย์ศิลาเข้ามาแต่เมืองจีน แล้วโปรดให้นำมาประดิษฐานไว้ภายในกำแพงพระปรางค์ วัดพระเชตุพนฯ เสด็จมาทรงบำเพ็ญกุศลและทรงบรรจุพระบรมธาตุในพระเจดีย์ เมื่อวันเพ็ญเดือน ๓ พ.ศ. ๒๔๐๔ ปรากฏในพระราชหัตถเลขา ถึงพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว (ฉบับที่กล่าวถึงในรายการ ๖) ว่า “ฉันยังจะอยู่ทำบุญที่วัดกำแพงพระปรางค์ จะบรรจุพระบรมธาตุในพระเจดีย์ศิลาที่ด้านนอกแห่งหนึ่งก่อน จึงจะเป็นเสร็จในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ” นอกนั้นก็ยังมีพระพุทธรูปโบราณ ซึ่งโปรดให้ซ่อมขึ้นครั้งรัชกาลที่ ๔ อยู่ข้างปากถ้ำด้านตะวันออกอีกองค์หนึ่ง ถ้ำพระปรางค์ ปัจจุบันมีอาคารที่ก่อสร้างขึ้นแถวหน้าถ้ำ มีพระจีนอยู่รักษา ได้สร้างพระสังกัจจายน์ขึ้นไว้ที่ปากถ้ำทางตะวันตก

(๑๖) บ่อพรานล่างเนื้อ อยู่ฝั่งใต้ริมถนนบ่อพราน ถัดกำแพงไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ มีนิทานเรื่องตำนานพระพุทธรูปองค์หนึ่ง เกี่ยวกับบ่อพรานล่างเนื้อว่า “ยังมีนายพรานผู้หนึ่ง เทียวยิงเนื้อในแคว้นแคว้นแดนปรันตปะนครราชธานี นายพรานคนนั้นถือสัดยี่มั้งคงอยู่ทุกวัน จะเห็นว่าเขายิงตัวดำและตัวแดง ขวางหน้าหายิงไม่ ถ้าจะยิงตัวเมียตัวผู้ขวางมาหายิงไม่ ถือสัดยี่อยู่จะนั้น ครั้นอยู่มากาลวันหนึ่ง นายพรานยิงเนื้อตาย พอพระฤๅษณ์ไปสร้งนาที่ท้าววัด นายพรานจึงส่งฤๅษีว่า ช่วยบอกพระคงคาให้ไหลขึ้นมาจะล้างเนื้อ พระฤๅษีจึงว่ากับนายพราน แต่กูสวดมนต์ภาวนาอยู่ทุกวันคำเข้ามิได้ขาด แต่หนูมั่งจนแก่แล้วกูไม่เรียกพระคงคาขึ้นมาบนเขาได้เลย ต้องไปอาบถึงท้าววัด มั่งฆ่าสัตว์อยู่เป็นนิจ จะสั่งให้พระคงคาไหลขึ้นมาหาถึงบนเขา กูยังไม่เห็นด้วยเลย นายพรานจึงว่ากับพระฤๅษีว่าไปบอกเถิด ว่าอ้าย

พรานมันสั่งมา ให้ไหลขึ้นไปบนเขามันจะล้างเนื้อ พระฤๅษีลงไปทำวัด จึงบอกพระ
 คงควา อ้ายพรานมันสั่งมาให้ไหลขึ้นไปบนเขา มันจะล้างเนื้อ พระคงควาก็ไหล
 ขึ้นไปที่นายพรานยิงเนื้อไว้นั้น นายพรานจึงยกเอาก้อนศิลาหนักนั้นเข้าไว้ให้เป็นขอบ
 คันบ่ออยู่ นายพรานจึงล้างเนื้อในบ่อนั้น จึงเป็นสำคัญอยู่ทุกวันนี้ จึงเรียกว่า บ่อ
 (พราน) ล้างเนื้อ สิบ ๆ กันมาดังนี้” เมื่อสุนทรภู่มาพระพุทธรูปบาทใน พ.ศ. ๒๓๕๐
 ได้มาชมบ่อพรานล้างเนื้อ แล้วพรรณนาไว้ว่า

“ถึงบ่อหนึ่งน้ำมีคำบุราณ ว่าบ่อพรานล้างเนื้อที่ในไพร
 พิศราเห็นน้ำสมคำบุราณกล่าว ยังมีคาวเหม็นหื่นจนกลิ่นไล่
 ถนอมหอมกลิ่นนุชเป็นสุดใจ โอ้เป็นไรจึงไม่ติดอุรามา
 น่าหงนจนใจสงสัยจ้าน ด้วยรอยพรานจารึกอยู่กับผา
 แต่กล่าวไว้ว่าพรานไล่มฤคา รอยตีนหมากก็ยังมีสำคัญครัน”

ปัจจุบันบริเวณบ่อพรานล้างเนื้อนี้มีศาลาที่พัก และมีผู้ไปก่อเสริมขอบบ่อด้วยซีเมนต์

ในบริเวณพระพุทธรูปบาทยังมีถ้ำและโบราณวัตถุสถาน ที่ผู้มานมัสการพระ
 พุทธบาทแต่ก่อนเที่ยวชมกันอีก แต่เพื่อจะได้มีเวลาไปชมธารทองแดงและธารโศกต่อไป
 จึงขอนำชมเพียงเท่านี้

๑๒. ท่อต่อน้ำธารทองแดง

ธารทองแดงไหลมาจากด้านตะวันออกเฉียงเหนือ ผ่านมาทิศเหนือ เขา
 ธารทองแดง ซึ่งตั้งอยู่ด้านเหนือถนนพหลโยธิน มีถนนตรงจากพระพุทธรูปบาทมาถึง
 สีเขาดตรงเยื้องหน้าว่าการอำเภอพระพุทธรูปบาท ผ่านสะพานข้ามลำธารหลังบ้านพัก
 สระบุรี เข้าไปในนิคมสระบุรี ถนนนี้ตรงขึ้นเหนือไปอำเภอไชยบาดาล ไปตามถนน

สายถึงสี่แยกแล้วเลี้ยวขวาเข้าเส้นทางตรงไปตะวันออก จะขึ้นเนินดินเชิงเขา เป็นเนินดินกว้างใหญ่ ก่อเป็นคันไปทางเหนือถึงลำธารทองแดง และทางฟากฝั่งเหนือของธารทองแดง ก็มีคันดินขนาดเดียวกันเป็นแนวไปทางทิศเหนือ คันดินที่กล่าวนั้นคงจะได้ก่อต่อเติมเสริมเนินดินซึ่งมีอยู่เดิมตามธรรมชาติ โดยตบแต่งให้เป็นแนวขึ้นตามความต้องการ เพราะมีกล่าวในพระราชพงศาวดารตอนรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง (เช่นที่กล่าวมาข้างต้น ในรายการ ๑๐) ว่า เดือน ๑๒ พ.ศ. ๒๑๗๖ “ทรงพระกรุณาสั่งว่าพันเทศกาลราษฎรเกี่ยวข้าวแล้ว จะเสด็จไปนมัสการพระพุทธบาท ให้ยกช่างขึ้นไปตกแต่งพระตำหนักใต้ธารทองแดง แลให้ไข่น้ำมาแต่ธารทองแดงให้สนุกสนาน..... เสนาบดีรับพระราชโองการแล้ว ก็ยกช่างแลไพร่ขึ้นไป..... แลช่างกองใหญ่ยกขึ้นไปทำพระตำหนักริมลำธาร ท้ายธารทองแดง คิดทอดหน้าเปิดปิดให้ไหลเชี่ยวมาแต่ธารทองแดง”

ช่างในสมัยนั้น คิดทอดหน้าเปิดปิดให้ไหลเชี่ยวมาได้อย่างไร ตรวจพิจารณาคูสถานที่ไปตามคันดินตรงฝั่งใต้ของธารทองแดงติดกับลำธารทางด้านตะวันออก มีปล่องก่อด้วยหินถือปูนรูป ๔ เหลี่ยม สูงรวม ๘ เมตร ฐานล่างกว้าง หั้มที่อดินเผากลมวัดโดยรอบราว ๑.๒๐ เมตร (๑) และทางทิศตะวันตกของคันดินนั้นก็มีปากท่อกรุดด้วยหินถือปูนอยู่ริมลำธาร คงจะทำท่อลอดมาได้คันดินก็เป็นได้ ถ้าสอบถามความรู้จากนายช่างผู้ชำนาญของกรมชลประทานก็คงจะทราบได้ดี ตรงนี้จะเห็นมีก้อนหินเรียงราย

(๑) แต่ปล่องและท่อดินเผาที่กล่าวนั้น ได้ถูกผู้แสวงหาทรัพย์โดยโง่เขลาเบาปัญญา ขุดทุบทำลายเสียเมื่อวันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๓ แล้ว วันนั้นบังเอิญข้าพเจ้าไปตรวจเมื่อราว ๑๖.๐๐ น. พบกำลังขุดกันอยู่ จึงสอบถามว่าขุดกันทำไม ได้ตอบรับว่า มีผู้ฝันว่าภายในดินนี้มีพระพุทธรูปทองคำอยู่ ๗ องค์ และว่ามีผู้ขุดได้ไปแล้ว ๑ องค์ ข้าพเจ้าจึงชี้แจงเหตุผลให้เข้าใจว่าจะเป็นจริงอย่างฝันไปไม่ได้ และได้เชิญนายอำเภอพระพุทธบาทให้มาดู และขอร้องให้ช่วยดูแลรักษาไว้ด้วย

อยู่ตลอดลำธาร ซึ่งกระแสน้ำไหลไปทางตะวันตก ก้อนหินเหล่านี้น่าจะมีใช้เป็นของ
มีอยู่เดิม คงจะเป็นของที่ “ช่างกองใหญ่” ของสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ชนมา
ทำเขื่อนหรือทำนบกั้นลำธารสำหรับ “ทดท่อน้ำเปิดปิดให้ไหลเชี่ยว” ตามที่กล่าว
ในพระราชพงศาวดาร และปรากฏว่าตลอดสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นหน้าที่ของ “หมื่น
ศรีชลธาร ใต้รักษาธารทองแดง” แต่ภายหลังมา ไม่มีผู้ใดรักษาและซ่อมแซมบูรณะ
ก้อนหินและคันดินตรงนั้นถูกน้ำเซาะทุก ๆ ปี จึงพัดพาเอาดินและก้อนหินไหลไปตาม
กระแสน้ำ เช่นที่เห็นเรี่ยรายอยู่ตามลำธารอย่างเป็นอยู่ทุกวันนี้

พิจารณาดูตามสภาพปัจจุบัน ถ้าทำเขื่อนหรือทำนบกั้นขึ้นตรงนั้น กัก
กระแสน้ำในลำธารไว้ได้ตามระดับของคันดินในปัจจุบัน น้ำจะขังอยู่ในที่ลุ่มทางด้าน
ตะวันออกของคันดิน ระดับน้ำจะสูงไม่ต่ำกว่า ๑๐ เมตร จะมองดูเว้งว่างคล้ายบึงหรือ
ทะเลสาบ คงจะเป็นที่ชุ่มชื้นน้ำสนุกสนานไม่น้อย ในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง
และตลอดสมัยกรุงศรีอยุธยามา สถานที่แถบนี้คงจะเป็นที่สำราญสุขของพวกที่มาพระ
พุทธบาท เพราะนอกจากจะมีน้ำใช้อย่างเหลือเฟือแล้ว เมื่อนมัสการพระพุทธรูป
แล้ว ก็พากันมาเล่นน้ำชำระกายชุ่มชื้นเบิกบาน เย็นใจเย็นกายดี ในพระราช
พงศาวดาร จึงมักพรรณนาว่า เมื่อพระมหากษัตริย์เสด็จมานมัสการและสมโภชพระ
พุทธรูปแล้ว ก็เสด็จพระราชดำเนินพร้อมด้วยพระราชวงศานุวงศ์ เสนาพบุรุษมาตย์
พระสนมนางนารีทั้งหลาย ไปประพาส ยังมีแผ่นอิฐและกระเบื้องมุงหลังคา ชนิด
กาบุดกหล่นเหลืออยู่เกลื่อนกลาด ณ บริเวณบนคันดิน ด้านใต้ของธารทองแดง ตรง

นั้นแสดงว่า แต่ก่อนจะมี พลับพลาที่ประทับหรือศาลาสำหรับพักผ่อน เมื่อเสด็จมาทรงสนานหรือเล่นน้ำใน “บุณโนวาทคำฉันท” ก็พรรณนาถึงการเสด็จลงทรงไว้จะเป็นที่นี้หรือที่ไหนไม่ทราบ ว่า

๑	เสด็จลงทรงสินธุธารา	แสนสรรพสุตา	ประดับประดุกินรี
๑	เล่นไล่ในสาคเรศศรี	ใสสุทธาวารี	วรากุสมภ์เสาวคนธ์
๑	โกมุทบุษบาอุบล	บุษบันจงกล	ก็บานสพรั่งเกสร
๑	เกสรจรัสแสงทินกร	เรณูขจร	ภุมรีกัลลวรสสม
๑	ต่างนางว้ายเวียนเต็ดคม	สาวสรวรรค์สนม	สนุกนิสุขหฤหรรษ์
๑	เสร็จสรรพสุริยสายัณห์	เสด็จจากธารอัน	ทุเรศประเวศวังสถาน

เหตุใด ลำธารนี้จึงได้ชื่อว่าธารทองแดง ใครจะลองเสนอไว้เป็นทางช่วยกันวินิจฉัย ชะรอยเมื่อสร้างท่อทดน้ำ ในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง หรือในรัชสมัยต่อมา เช่นในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ คงจะไว้ใช้ท่อทองแดงเป็นท่อทดน้ำไว้ เพราะเหตุที่ใช้ทองแดงในเวลานั้น ก็เรียกว่า “ธารทองแดง” สืบมาผู้เรียบเรียงพระราชพงศาวดารซึ่งแต่บัดนั้นในภายหลัง จึงเรียกลำธารเป็นที่ยอมรับกันในฐานะที่ธารทองแดงตามไปด้วย ยี่มีก่น้ำ ๓ ตามขนาดใหญ่ทำด้วยทองแดง เก็บรักษาไว้ในวิหารหลวงที่พระพุทธรูปบาททองบัดนี้

๑๓. ธารโศก

ธารโศก อยู่ห่างจากที่ว่าการอำเภอพระพุทธรูปบาทไปทางเหนือราว ๔ กิโลเมตรไปตามถนนสายเอกผ่านนิคม สระบุรี สายเดียวกับที่ไปชมท่อทดน้ำธารทองแดง

แต่ไม่เลี้ยวขวาหรือซ้ายตรง ๔ แยก เลยไปประมาณ ๓ กิโลเมตร ถนนผ่านลำธารไป แต่ในฤดูแล้งลำธารตอนล่างนี้จะแห้ง ถ้าเลี้ยวขวาตรงป้ายบอก “วัดอโศการาม บวรวิหาร” แล้วไปตามถนนนั้น จะถึงลำธารมีทำนบกั้นน้ำหล่อคอนกรีต ซึ่งกรมชลประทานสร้างไว้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๗ น้ำตอนเหนือทำนบดูใสเย็นไหลปรี่ผ่านทำนบสองฝั่งมีต้นมะม่วงและไม้อื่นร่มรื่น ฝั่งใต้เป็นวัดอโศการาม ซึ่งเพิ่งตั้งขึ้นใหม่ มีต้นโศกและไม้อื่นขึ้นตามริมฝั่งลำธารใบดกปกคลุมลงมาเรี่ยน้ำ มีผู้เล่าว่า แต่ก่อนมามีต้นโศกขึ้นอยู่ทั่วไปแม้แถบแถวใกล้ทำนบกั้นน้ำของกรมชลประทานก็เคยมีต้นโศก แต่ถูกตัดฟันลงเสียหมด ปัจจุบันยังมีต่อเหลือให้เห็นอยู่

ในพระราชพงศาวดารกล่าวว่า เสนาบดีของสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง “ให้วันจรกออกไปตกแต่งธารโศกปลายธารทองแดงเป็นที่ประพาส (อีก) แห่งหนึ่ง” และต่อมาสมเด็จพระเพทราชาก็ได้เสด็จ “ไปประพาส ณ พระตำหนักธารโศกปลายธารทองแดง” ในสมัยนั้นอาจสร้างตำหนักหรือพลับพลาประทับแรมขึ้นริมธารโศก ณ บริเวณใกล้ ๆ ทำนบกั้นน้ำของกรมชลประทานนี้ก็ได้อีก ยังไม่มีโอกาสได้สำรวจ สมเด็จพระเจ้าบรมโกศก็เคยเสด็จประพาสธารโศก ซึ่งเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศทรงพรรณนาถึงไว้ในพระนิพนธ์กาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศกของท่าน ว่า

๑ พระเจ้าเกล้าธนบุรี เสด็จยุรยาตรคลาศคลาไคล
ธารโศกเรียมโศกใจ ด้วยไกลน้องหมองอารมณ์

แต่ที่ในพระราชพงศาวดารกล่าวไว้ว่า “ปลายธารทองแดง” นั้น ความจริงเป็นลำธารคนละสาย ต้นน้ำธารโศกไหลมาแต่เทือกเขาในจังหวัดนครราชสีมา คำที่

กล่าวในราชพงศาวดาร จึงอาจหมายความว่า ธารโศกซึ่งอยู่ห่างไกลปลายธารทองแดง
ออกไป หรือในสมัยนั้นอาจมิได้สำรวจกันถ้วนถี่ เพราะท้องที่เหล่านั้นคงจะเป็นป่าชุก
โดยทั่วไป

ปัจจุบัน มักจะมีผู้เรียกกันว่า “ธารโศก” ด้วยคงจะรังเกียจคำ แต่เชื่อ
ว่ามิได้เรียกกันเช่นนั้นมาแต่เดิม ดังจะเห็นได้จากความหมายและถ้อยคำในกาพย์
ห่อโคลงนิราศธารโศก ของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศ ที่ยกมากล่าวข้างต้น

ธารทองแดง (๑๒) และธารโศก (๑๓) ทั้งสองแห่งนี้ คงจะเป็นสถานที่
น่านุสนทนารื่นรมย์ ซึ่งพระมหากษัตริย์ และเจ้านายครั้งกรุงศรีอยุธยาเมื่อเสด็จมา
นมัสการพระพุทธบาทแล้ว ก็โปรดเสด็จประพาสธารโศกและธารทองแดงด้วย ปรากฏ
ว่า เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศ กรมขุนเสนาพิทักษ์ กวีเอกสมัยอยุธยา ก็ได้เคยตามเสด็จ
ประพาสด้วย บางทีจะเป็นคราวเดียวกับที่ตามเสด็จสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ พระราชบิดา
มาพระพุทธบาท ตามที่พระมหานาควัดท่าทราย ได้แต่งพรรณนาถึงไว้ใน “บุณโณวาท
คำฉันท์” ตอนพรรณนาขบวนช้างตามเสด็จ (หน้า ๓๖) ว่า

๑ เบื้องหลังคเชนทรบรม — ชัตติ โยรสสมพอง

โดยเสด็จจุฑาธรณินอง รดเรียบประเทียบจร

“บรมชัตติโยรส” ในที่นี้ อาจหมายถึง เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศ กรมขุนเสนาพิทักษ์
ซึ่งเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ ในสมเด็จพระเจ้าบรมโกศและทรงดำรงตำแหน่ง
พระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรฯ ในระยะนั้นอาจตามเสด็จสมเด็จพระราชบิดา
มานมัสการพระพุทธบาท แล้วเลยตามเสด็จประพาสธารทองแดงและธารโศกด้วย จึง

เป็นเหตุบันดาลใจให้ทรงนิพนธ์ทร้อยกรองอันลือชื่อขึ้น เท่าที่ทราบกันแน่ มี ๒ เรื่อง
คือ กาพย์ห่อโคลงนิราศธารทองแดง และกาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศก ดังพระนิพนธ์
(ซึ่งได้ยกกาพย์มาเสนอไว้ข้างต้นแล้ว ในที่นี้ขอยกโคลงมาเสนอ) ว่า

๑ พระบาทนรนาถเจ้า	กรุงไกร
เสด็จพยุหบาตรไป	เดือนดั่ง
ธารโศกช่วยโศกใจ	จักขาด
ด้วยผีโกลพักตรน่อง	ขุนคล้าอกกรม ฯ

ทั้งในตอนจบของกาพย์ห่อโคลงแต่ละเรื่อง ยังทรงนิพนธ์บอกไว้เป็นโคลง
กระทุ้งอีกว่า

จบ	จนจอมโลกยเจ้า	คืนวัง
บ	พิตรสถิตบัลลังก์	เลิศล้ำ
ริ	ร่างกาพย์โคลงหวัง	ชนโลก อ่านนา
บุรณ	พระโคลงเจ้าฟ้า	ธิเบศเจ้าจงสงวน ฯ

เจ้าฟ้าธรรมธิเบศ อาจเสด็จประพาสเฉพาะพระองค์เป็นบางครั้งบางครั้ง
ก็ได้ แต่ที่ทรงแต่งกาพย์ห่อโคลงนิราศ ๒ เรื่องนั้น ทรงปรารภเรื่องสมเด็จพระเจ้า
บรมโกศ พระราชบิดา เสด็จประพาสธารทองแดงและธารโศก ด้วยเหตุนี้สถานที่
ทั้งสองแห่งนี้ จึงเป็นแหล่งดลบันดาลให้เกิดวรรณกรรมชิ้นอมตะ อันควรแก่การอ่าน
การศึกษาตลอดไป.

๑๕๖

หน้าบทสรุปการทบทวน : จร. พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช

မှတ်စု ၁၂၀၂

หัวหน้าหน่วย ๒๕.๕-๕

67578

ទម្រង់

๓ เครื่องหมาย

၈၆၆

กบฏฉะไม

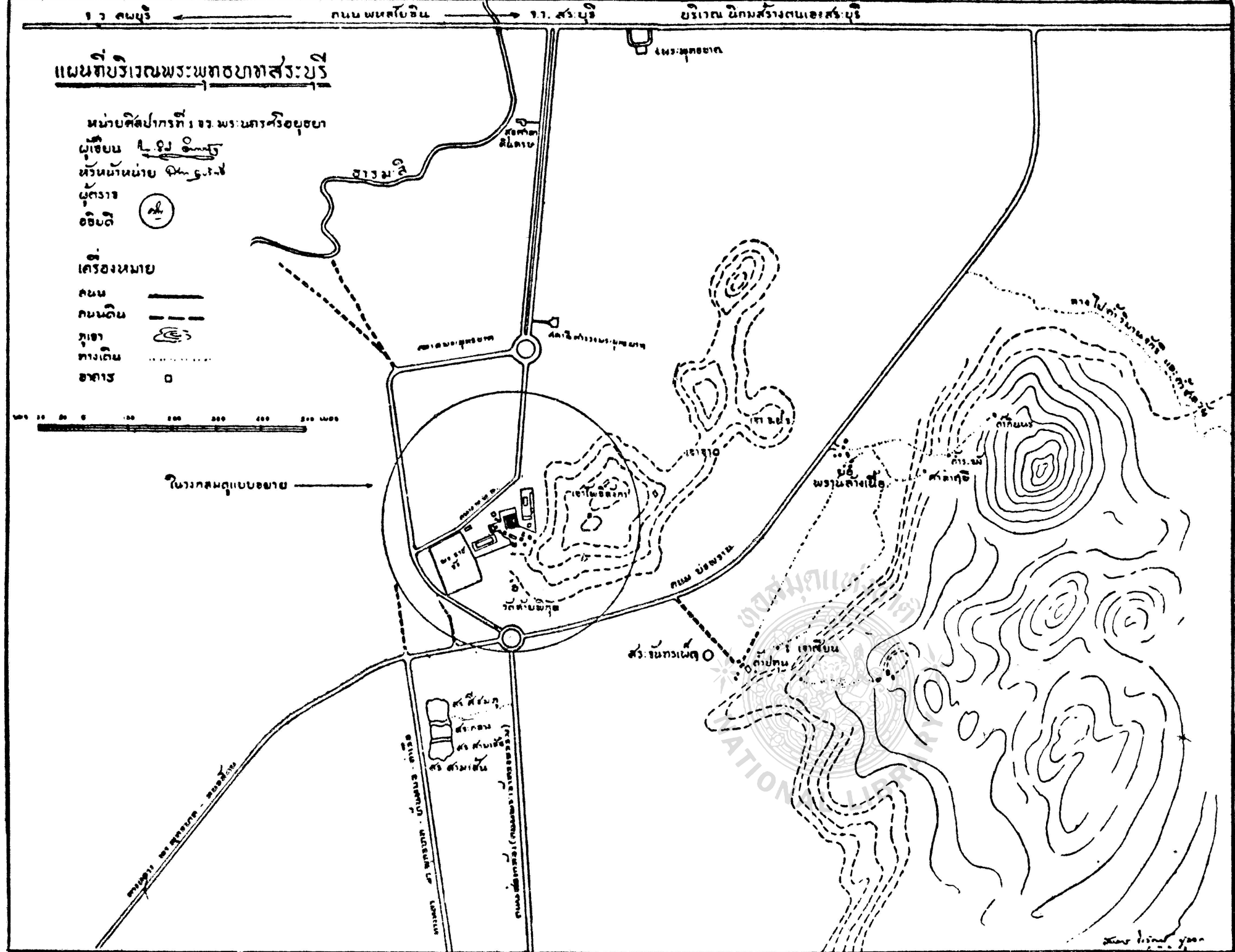
רשות

ทางเดิม

סדר

ในารกสมตฺแบบบอขาย

A large, faint watermark of the National Library of Thailand is visible in the background. It features a circular emblem with a seated figure, likely a deity or royal figure, surrounded by Thai script. The words "NATIONAL LIBRARY" are written in a semi-circle at the bottom of the emblem.

- [illegible]

๑๓๓๖

20 +

